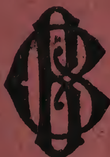
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛЇОТЕКА. Ч. 55—6.
Відповідає за редакцию: Володимир Гнатюк.

Л. Н. ТОЛСТОЙ.

СМЕРТЬ ІВАНА ІЛЇЧА.

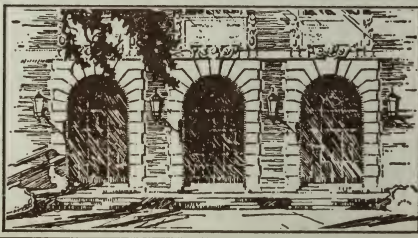
Переклав із російської мови

Володимир Гнатюк.

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарнї Наукового Тов. імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

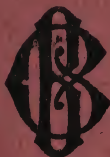
…ТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛЇОТЕКА. Ч. 55—6.
Ві… за редакцию: Володимир Гнатюк.

Л. Н. ТОЛСТОЙ.

СМЕРТЬ ІВАНА ІЛЇЧА.

Переклав із російської мови

Володимир Гнатюк.

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарнї Наукового Тов. імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛЇОТЕКА. Ч. 55—6.
Відповідає за редакцию: Володимир Гнатюк.

Л. Н. ТОЛСТОЙ.

СМЕРТЬ ІВАНА ІЛЇЧА.

Переклав із российської мови

Володимир Гнатюк.

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

БІБЛІОТЕКА
Ч.........
І. ЧАЙКОВСЬКОГО

I.

В великім судовім будинку зійшли ся в часї перерви засїданя у справі Мельвінських члени суду і прокуратор у кабінетї Івана Юрієвича Шебека і завели розмову про голосну красівську справу. Федір Василевич розгорячив ся, доказуючи непідсудність, Іван Юрієвич стояв при своїм, а Петро Іванович не приступивши від разу до суперечки, не брав у ній участи і переглядав тільки що принесені часописи.

— Панове! сказав він, — Іван Іліч умер.

— Невже?

— Читайте, — сказав він Федорови Василевичу, подаючи йому сьвіже, ще чутне фарбою число.

В жалібній обвідцї було надруковане: „Параскева Федорівна Головина з жалем повідомляє рідню і знайомих про смерть любої дружини своєї, члена судової палати, Івана Іліча Головина, що тра-

пилась 4-го лютого 1882 року. Похорон у пятницю о 1-ій годині по полудни“.

Іван Ілїч був товаришем зібраних панів і всї любили його. Він хорував кілька неділь; казали, що його хороба не вилїчима. Посада зіставала при ньому, але говорено вже про те, що на випадок його смерти можуть назначити на його місце Алексієва, а на місце Алексієва або Винникова або Штабеля. Через те при звістцї про смерть Івана Ілїча першою гадкою кождого з панів зібраних у кабінетї було, яке значінє може мати та смерть на переносини або аванси самих членів, або їх знайомих.

— Тепер дістану певно посаду Штабеля або Винникова, — подумав Федір Василевич. — Менї й давно приобіцяли її, а сей аванс приносить менї 800 карбованцїв підвишки, без канцелярії.

— Треба буде просити тепер про перенесенє шурина з Калуги — подумав Петро Іванович. — Жінка буде дуже рада. Тепер уже не буде говорити, що я не зробив нїчого для її рідні.

— Я так і думав, що йому вже не встати — сказав на голос Петро Іванович. — Шкода!

— Щож йому властиво було?

— Доктори не могли означити. Вони означували вправдї, але не однаково. Я

коли бачив його останній раз, думав, що він вийде.

— А я не був у нього ще від сьвят. Усе збирав ся...

— Щож, був у нього маєток?

— Здаєть ся, якийсь невеличкий у жінки. Але дуже невеличкий.

— Так, треба буде поїхати. Страшно далеко жили вони.

— То значить, від вас далеко. Від вас усе далеко.

— О, не може менї дарувати, що я живу за рікою — підсьміхуючись до Шебека сказав Петро Іванович. І заговорили про далечину городських віддалень тай пішли на засїдане.

Крім думок, визваних сею смертю у кождім, про переносини і можливі переміни в службі, які могли зайти наслїдком сеї смерти, самий факт смерти близького знайомого викликав у всїх, що дізнали ся про неї, як усе, почуване радости з за того, що вмер він, а не я.

Ади! вмер, а я нї! — подумав або відчув кождий. А близькі знайомі, так звані приятелї Івана Ілїча, подумали при тім не хотячи і про те, що тепер мусять виповнити незвичайно вкучний обовязок приличности і поїхати на панахиду і до вдови з візитою співчутя.

Близші від усїх були Федір Василевич і Петро Іванович.

Петро Іванович був товаришем по школї правознавства і почував ся обовязаним Іванови Ілїчеви.

Переказавши при обідї жінцї звістку про смерть Івана Ілїча і думку про можливість перенесеня шурина в їх округ, Петро Іванович не лягаючи відпочивати одяг фрак і поїхав до Івана Ілїча.

Перед хатою Івана Ілїча стояла карита і два фіякри. На долинї, в передпокою, коло шараґів, стояло сперте на стїну златоглаве віко трумни з кутасиками і ґальонами, вичищеними порошком. Дві дамі в жалобі здіймали одїж. Одна — сестра Івана Ілїча, знайома, друга — незнайома. Товариш Петра Івановича, Шварц, сходив із гори, і добачивши з горішного ступеня його, як входив, пристанув і моргнув до нього, буцїм говорячи: „По дурному зарядив ся Іван Ілїч; не то що ми з вами“.

Лице Шварца з анґлїйськими бокобородами і цїла худа фіґура у фраку мала, як усе, велику урочистість і та урочистість, що противорічила жартливому характерови Шварца, тут мала особливе приперчене. Так подумав Петро Іванович.

Петро Іванович перепустив по перед себе дам і звільна пішов за ними на сходи. Шварц не сходив, але пристанув на горі. Петро Іванович зрозумів, чого; він очивидно бажав порозуміти ся, може нині зійшли би ся на вінта*). Дами зійшли сходами завертаючи до вдови, а Шварц із серіозно зложеними товстими губами і жартовливим поглядом, показав рухом бров Петрови Івановичеви на право на кімнату мерця.

Петро Іванович увійшов, як то все буває, з ваганнєм, що йому там треба буде робити. Він знав тільки одно, що ніколи не зашкодить у таких випадках хрестити ся. Чи належало при тім і кланяти ся, того він не був цілком певний, тому вибрав посередну дорогу: увійшовши в кімнату він став хрестити ся і по трохи буцїм то кланяти ся. Наскільки при тім позволяли йому рухи рук і голови, він оглядав рівночасно кімнату. Два молоді мужчини, з того один ґімназист, і мабуть кревні вмерлого, хрестячись виходили з кімнати. Старушка стояла непорушно. Дама з дивно піднесеними бровами говорила їй щось пошепки. Дячок у сурдутї, бадьорий, рішучий, читав щось гучно з виразом,

*) Гра в карти.

що виключав усяке непорозуміне; послугач Гарасим переходячи легким кроком попри Петра Івановича посипував щось по підлозї. Побачивши се Петро Іванович почув заразїсько легкий запах трупа у розкладї. При останнїх відвидинах Івана Ілїча бачив Петро Іванович сього послугача в кабінетї; він сповняв функцию посидюха, а Іван Ілїч любив його незвичайно. Петро Іванович усе хрестив ся і кланяв ся з легка в посереднім напрямі між труною, дячком і образами, що стояли в кутї на столї. Опісля, коли мотанє рукою показало ся йому занадто вже довгим, він став і почав приглядати ся мерцеви.

Мерлець лежав, як лежать усї мерцї, тяжко, по мерлецьки, потанувши закостенїлими членами у підстїлцї труни, з зігненою на віки головою на подушцї, і висунув, як мерцї завсїгди висувають, своє жовте воскове чоло з лисинами по боках та гострий ніс, що немов насунув ся на горішню губу. Він сильно змінив ся, ще більше вихуд від часу, як Петро Іванович не бачив його, та, як у всїх мерцїв, лице його було красше, а головно поважнїйше, нїж за житя. На лицї видні були слїди того, що те, що належало зробити, зроблено і зроблено добре. Крім того видно було в його виразї ще докір або

напімненє для живих. Се напімненє видало ся Петрови Івановичови невідповідним або по крайній мірі таким, що його не тикало. Йому зробило ся чогось неприємно, тому він іще раз поспішно перехрестив ся, а як йому видало ся, незвичайно поспішно, невідповідно до принятих правил, обернув ся і пішов до дверий. Шварц очікував його в перехідній кімнаті, розклавши широко ноги і бавлячись обома руками своїм цилїндром за плечима. Один погляд на жваву, чепурну і елеґантну фіґуру Шварца відсьвіжив Петра Івановича. Він зрозумів, що Шварц стоїть висше від нього під тим зглядом та що не подаєть ся пригнобливим вражіням. Самий вид його говорив: інцидент панахиди Івана Іліча не може бути достаточною причиною для признаня порядку засїданя нарушеним, то значить, що ніщо не може бути перешкодою — цокнути нинї вечером талією карт, розпечатуючи її тодї, коли льокай буде розкладати чотири незапалені сьвічки; взагалї нема підстави думати, щоби сей інцидент міг перешкодити нам провести і нинішній вечір приємно. Він і сказав се пошепки Петрови Івановичови, коли переходив коло нього, пропонуючи зібрати ся на партию у Федора Василевича. Та видно Петрови Івановичо-

ви не судило ся нині вечером грати вінта. Параскева Федорівна, невисока, товста жінка, що не вважаючи на всякі противні заходи розширювала ся від пліч у низ що раз більше, ціла в чорнім, з головою накритою мережкою і з так само дивно піднесеними бровами як та дама, що стояла проти труни, вийшла зі своїх покоїв з иньшими дамами і провівши їх до дверий мерця, сказала: „Зараз буде панахида; прошу“.

Шварц поклонившись неозначено задержав ся, не приймаючи очивидно і не відкидаючи сеї пропозициї. Параскева Федорівна пізнавши Петра Івановича, зітхнула, підійшла близько до нього, взяла його за руку і сказала: „Я знаю, що ви були щирим другом Івана Іліча“... і глянула на нього очікуючи відповідного до сих слів учинку. Петро Іванович знав, що як там належало хрестити ся, так тут треба було стиснути руку, зітхнути і сказати: „Будьте переконані“! І він так зробив. А зробивши се, почув, що результат сього був такий, як бажалось: він був зрушений і вона була зрушена.

– Підім, доки там не почало ся, я хотїлаб побалакати з вами, — сказала вдова.

Петро Іванович подав руку і вони завернули до середних кімнат попри Шварца, який сумно підморгнув до Петра Івановича.

— От маєте вінта! Вже не вийдете, візьмемо иньшого партнера. Може до пятої деяк розвяжете ся — сказав його жартливий погляд.

Петро Іванович зітхнув іще глубше і сумнійше, а Параскева Федорівна вдячно стиснула його руку. Ввійшовши в її кімнату, оббиту рожевим кретоном, з понурою лямпою, вони сїли коло стола; вона на канапку, а Петро Іванович на низенький пуф*) із пігненими спружинами, що якось неприродно подавав ся під ним. Параскева Федорівна хотїла упередити його, щоби сїдав на иньше місце, але вважаючи таке упередженє невідповідним свойому становищу, дала спокій. Сїдаючи на той пуф Петро Іванович згадав, як Іван Ілїч уряджував сю гостинну і радив ся з ним про той самий рожевий кретон**) із зеленими листками. Сїдаючи на канапку і проходячи побіч стола (взагалї цїла гостинна була повна дрібниць і меблїв) вдова зачіпила ся чорною мережкою при

*) Крісло без поруча.
**) Матерія.

чорній мантилї за різьбу стола. Петро Іванович підніс ся трошки, аби відчіпити; звільнений від нього пуф став бурити ся і підкидати його. Вдова почала тим часом сама відчіпати свою мережку, а Петро Іванович сїв опять придавивши збунтований пуф. Та вдова не відчіпила всего і Петро Іванович знов підняв ся, а пуф знов збунтував ся, ба навіть луснув. Коли все те скінчило ся, вона виймила чисту батистову хусточку і почала плакати. Петра Івановича охолодив знов епізод із мережкою і з пуфом, тому сидїв насуплений. Се неприємне положенє перервав Соколів, послугач Івана Іліча, який прийшов із повідомленєм, що місце на цвинтарі визначене Параскевою Федорівною буде коштувати 200 карбованцїв. Вона перестала плакати і глянувши з видом жертви на Петра Івановича, сказала по французьки, що їй страшно важко. Петро Іванович зробив мовчазливий знак, який означував несумнївну певність, що інакше не може бути.

— Куріть, будьте ласкаві, — сказала вона великодушним, а рівночасно прибитим голосом і заняла ся розмовою з Соколовом про цїну місця.

Петро Іванович закурюючи чув, що вона дуже докладно розвідувала про рі-

жні ціни землї і визначила ту, яку належить узяти. Покінчивши з місцем, вона видала приказ також що до співаків. Соколів вийшов.

— Я все сама роблю, — сказала вона Петрови Івановичовн, відсуваючи на один бік альбоми, що лежали на столї; а завваживши, що попіл міг упасти на стіл, не стїсняючись підсунула Петрови Івановичови попільничку і промовила: — Я вважаю удаванем запевняти, що через горе не можу займати ся практичними дїлами. Мене, навпаки, коли може що — не утїшити... але розірвати, то журба про нього. — Вона на ново виймила хустину, немов би збиралась плакати, та нараз, буцїм перемагаючи себе, стрепенула ся і стала спокійно говорити:

— Одначе в мене єсть дїло до вас.

Петро Іванович поклонив ся, не дозволяючи розбігати ся пружинам пуфа, що заразїсїнько зашевилили ся під ним.

— Останнїми днями він страшно терпів.

— Дуже терпів? — спитав Петро Іванович.

— Ах, страшно! На останку не мінутами, але годинами він не переставав кричати. Три добі без перерви він безнастанно кричав. То було невиносиме.

Я не можу зрозуміти, як я витримала те, за трьома дверми чутно було. Ах, що я витерпіла!

— І невже він був притомний? — спитав Петро Іванович.

— Так, — прошепотїла вона, — до останньої хвилини. Він попрощав ся з нами на чверть години перед смертю і ще просив привести Володка.

Думка про муки чоловіка, якого він знав так добре, зразу веселим хлопятем, учеником, опісля дорогим партнером, поминувши неприємну сьвідомість свойого удаваня і тої жінки, вразила нараз Петра Івановича. Він побачив опять те чоло, що натискало ніс на губу, і йому стало страшно за себе.

— Три доби страшиих мук і смерть. Та-ж се зараз, кождої хвилї, може подибати й мене, — подумав він і йому зробило ся на момент лячно. Та зараз таки, він сам не знав, як йому на поміч прийшла звичайна думка, що се стало ся з Іваном Ілїчем, а не з ним і що з ним не повинно і не може се саме стати ся. Думаючи так, він піддаєть ся мелянхолійному настроєви, чого не належить робити, як то видно було по лици Шварца. Поміркувавши так, Петро Іванович успокоїв ся і з цікавістю став вивідувати по-

дроб[illegible] про смерть Івана Іліча, буцім то с[illegible]а такою пригодою, яка була влас[illegible] Іванови Ілїчови, але не йому.

[illegible]ріжних розговорів про подробиці дійсно страшних фізичних мук, перенесених Іваном Ілїчем (про ті подробиці довідував ся Іван Петрович тільки по тім, як впливали муки Івана Іліча на нерви Параскеви Федорівної), вдова, очивидно, знайшла потрібним перейти до діла.

— Ах, Петре Івановичу, як важко, як страшно важко, як страшно важко! — і вона знов розплакала ся.

Петро Іванович зітхав і ждав, коли вона вислинить ся. Як вислинила ся, він сказав: „Будьте переконані“... і вона знов розговорила ся і сказала й те, що було очивидно її головним ділом до нього; діло се полягало на питанях, як би по причині смерти чоловіка дістати гроші від уряду. Вона зробила вид, що шукає поради в Петра Івановича про пенсию; та він переконав ся, що вона вже знає до найменьших подробиць усе те, чого навіть він не знав, що можна витягнути від уряду по причині тої смерти; та що їй хотіло ся знати: чи не можна-б видусити яким чином і ще більше гроший? Петро Іванович старав ся видумати якийсь спосіб, та подумавши трохи, і вилаявши

із ввічливости правительство за скупість, сказав, що більше мабуть не можна. Тоді вона зітхнула і очивидно почала думати, як би позбути ся свойого гостя. Він зрозумів се, загасив папіроса, встав, стиснув руку і вийшов до передпокою.

В їдальні з годинником, яким Іван Ілїч так тїшив ся, здибав Петро Іванович сьвященника і ще кількох знайомих, що приїхали на панахиду; побачив також знайому гарну паню, доньку Івана Ілїча. Вона була в жалобі. Її талїя і так тонка, видавала ся ще тоншою. Її лице було сумне, рішуче, майже гнївне. Вона вклонилась Петрови Івановичови так, як би він щось провинив. За донькою стояв із таким самим обидженим поглядом знайомий Петра Івановича, богатий молодик, слїдчий судя, її суженений, як він чув. Він поклонив ся їм сумно і хотїв перейти до кімнати мерця, коли з поза сходів виринула фіґурка ґімназистика-сина, незвичайно похожого на Івана Ілїча. Се був дїйсний маленький Іван Ілїч, яким памятав його Петро Іванович у правничій школї. Очи в нього були заплакані і такі, які бувають у неохайних дїтваків 13—14 лїт. Хлопець побачивши Петра Івановича, почав остро і стидливо морщити ся. Петро Іванович кивнув до нього головою і ввій-

шов у кімнату мерця. Почала ся панахида — сьвічки, стогони, ладан, сльози, хлипоти. Петро Іванович стояв захмурений, вдивившись у ноги. Він не глянув ні разу на мерця, не піддав ся до кінця плаксивим впливам і вийшов один із перших. В передпокою не було нікого. Послугач Гарасим вискочив із кімнати покійника, перекинув своїми сильними руками всї шуби, аби віднайти шубу Петра Івановича і подав її.

— Що-ж, брате Гарасиме? — сказав Петро Іванович, аби сказати що-небудь. — Шкода?

— Божа воля. Ми всї там будемо — сказав Гарасим, вишкірюючи свої білі, густі, мужицькі зуби і як чоловік у розгарі великої роботи, отворив скоро двері, гукнув на візника, підсадив Петра Івановича і скочив назад до ґанка, немов призадумуючись, щоби йому ще робити.

Петрови Івановичови було дуже приємно відітхнути чистим повітрєм по запахах ладану, трупа і карболевого квасу.

— Куди їхати? — спитав візник.

— Не пізно. Поїду ще до Федора Василевича.

І Петро Іванович поїхав. І дїйсно застав їх при кінци 1-го робера, так що йому було догідно приступити пятому.

II.

Історія житя Івана Іліча була невзвичайно проста і звичайна, але й страшна.

Іван Іліч умер на 45 році як член судової палати. Він був сином урядника, що зробив у Петербурзї по ріжних мінїстерствах і департаментах таку каріеру, яка доводить людий до вигідного положеня, бо хоча й ясно показуеть ся, що вони не здатні сповняти якунебудь потрібну функцию, то все таки наслїдком довгої служби і своїх чинів вони не можуть бути прогнані; через те дістають вони видумані фіктивні посади і нефіктивні тисячі — від шести до десяти — з якими й доживають до глубокої старости.

Таким був тайний радник, непотрібний член ріжних непотрібних заведень, Іля Юхимович Головин.

У нього були три сини. Іван Іліч був другим сином. Старший робив таку саму каріеру, як батько, лише в иньшім мінїстерстві і вже доходив близько до того службового стану, при якому дістаеть ся та інерция платнї. Третїй син був невдатник. Він нашкодив собі в ріжних місцях і тепер служив при зелїзницї; і батько і

брати, а особливо їх жінки, не лише не любили здибати ся з ним, але без крайної потреби навіть не згадували про його істноване. Сестра була за бароном Ґрефом, таким самим петербурським урядником, як і його тесть. Іван Іліч був le phénix de la famille, як казали. Він не був такий холодний і пунктуальний як старший, і не такий очайдушний, як молодший. Він був по середині між ними — розумний, живий, приємний і ввічливий чоловік. Виховував ся разом із молодшим братом у правничій школї [1]. Молодший не кінчив і був прогнаний з пятої кляси, а Іван Іліч скінчив добре курс. У правничій школї він був уже тим, чим був опісля ціле своє житє: здібним чоловіком, весело добродушним і товариським, але виповнюючим усе докладно, що вважав своїм обовязком; а своїм обовязком уважав він усе те, що вважали ним найвисше поставлені особи. Він не був облесний анї хлопцем, анї опісля дорослим чоловіком, але його слабістю було від найменших літ те, що він тягнув, як муха до сьвітла, до найвисше поставлених людий

[1]) Правнича школа тільки одна в Росиї. В нїй учать ся переважно аристократи, що займають опісля місця при дворі і взагалї висші посади.

у сьвіті, присвоював їх манери, їх погляди на житє і входив із ними у дружні відносини. Всї мрії дїтства і молодости проминули для нього не полишивши по собі значнїйших слїдів; він віддавав ся і чутливости і чванливости і під кінець у висших клясах — лїберальности, але все в відповідних границях, які диктувало йому його чутє.

В правничій школї допускав ся він вибриків, які представляли ся йому великою бридотою і викликували в ньому омерзїнє до самого себе тодї, як він допускав ся їх; та коли опісля побачив, що тих самих поступків допускали ся і високо поставлені особи та що вони і не уходили в їх очах за погані, він не лише признавав їх не злими, але цїлковито забув про них і не огірчував ся нїколи споминами про них.

Вийшовши з правничої школи з десятою ранґою і дїставши від батька гроші на мундур Іван Ілїч замовив собі його у Шармера, повісив на шарфочцї медаль із написом: respice finem, попрощав ся з князем і учителем, пообідав із товаришами у Донона і з новим, модним клунком, білєм, одїжю, голярськими і тоалєтовими приборами та плєдом, замовленими і купленими в найлїпших склепах, виїхав на

провінцию на місце урядника для окремих поручень при ґубернаторі, яке дістав за впливом батька.

На провінциї виробив собі Іван Іліч від разу таке легке і приємне становище, як у правничій школї. Він служив, робив карієру і рівночасно з тим забавляв ся приємно і гожо; зрідка виїздив за порученем начальства в повіти, поводив ся достойно і з висшими і з низшими і точно та з непідкупною честю, якою не міг не гордити ся, сповняв поручені йому справи, особливо справи роскольників.

У службових справах був він, не вважаючи на свою молодість і наклін до легких веселощів, незвичайно здержливий, офіціяльний і навіть строгий; але в товариських він був часто жартовливий, бистроумний і все добродушний, ввічливий і bon enfant, як висловлював ся про нього його начальник та начальниця, у яких він був домашним чоловіком.

Була на провінциї і звязь із одною з жінок, що накинула ся чепурному правникови; була й модистка, були й піятики з заїзжими флїґель-адютантами, і виїзди в віддалені вулиці по вечері; було і піддобрюване начальникови ба навіть жінці начальника; та все те носило на собі такий високий тон порядности, що не

могло бути назване поганими словами; все те підходило тільки під рубрику французького реченя: il faut que jeunesse se passe. Все відбувало ся з чистими руками, в чистих сорочках, із французькими словами і головно, в високім товаристві, отже з одобренем височо поставлених людий.

Так прослужив Іван Ілїч пять лїт, аж зайшла переміна в службі. З'явили ся нові судові порядки — треба було нових людий.

Іван Ілїч став тим новим чоловіком.

Іванови Ілїчеви предложено місце слїдчого судиї і він приняв його, не зважаючи на те, що се місце було в иньшій ґубернії та що він мусїв покидати уложені обставини, і вишукувати нові. Други попрощали його, відфотоґрафували ся разом, подарували йому срібну папіросницю, і він виїхав на нове місце.

Іван Ілїч був таким самим комільфотним, ввічливим слїдчим судією, що вмів відріжняти службові обовязки від приватного житя і вливав загальне поважанє, як і був урядником для окремих поручень. Самаж служба слїдчого судиї представляла для Івана Ілїча далеко більше інтересу і принадности, як попередня. В попереднїй службі було приємно перейти вільним кроком в шармерівськім

мундурі обік просителїв і офіцияльних осіб, що тремтїли і очікували прийому та завидували йому, просто в кабінет начальника і сїсти з ним до чаю та папіроски; але людий, що залежали-б просто від його самоволї, було мало. Такими людьми були лише справники та роскольники, коли його висилано з порученями; і він любив чемно, майже по товариськи, поводити ся з такими людьми, що залежали від нього, любив давати відчувати се, що він, мовляв, такий, що може роздавити, поводить ся з ними дружно, по просту. Таких людий було тодї мало. Тепер же, як слїдчий судія, Іван Ілїч чув, що всї, всї без виїмки, навіть найважнїйші, самодовільні люди, всї в нього в руках і що скоро він написав би звісні слова на папері з наголовком — того важного, самодовільного чоловіка приведуть до нього в формі обвиненого або сьвідка, і він буде, як не попросять його сїдати, стояти перед ним і відповідати на його запити. Іван Ілїч нїколи не надуживав сеї своєї власти, навпаки, старав ся змягчувати її вирази; але сьвідомість сеї власти і можливість змягчувати її становили для нього головний інтерес і принадність його нової служби. В самій же службі, власне у слїдствах, Іван Ілїч при-

своїв собі незвичайно скоро спосіб відсуненя від себе всяких обставин, що дотикали служби, і прибраня навіть найбільше запутаної справи в таку форму, при якій справа могла виражувати ся на папері тільки зверхнїм способом, а елїмінував ся цїлковито його особистий погляд та, головно, заховувалась би цїла вимагана формалїстика. Се дїло було нове. І він був один із перших, що практично перевели застосоване устави 1864 року.

Перейшовши до нового міста на посаду слїдчого судиї Іван Ілїч поробив нові знайомости, звязи, поставив себе по новому і приймив трохи иньший тон. Він поставив себе в певнім достойнім віддаленю від ґубернських властий, а вибрав лїпший кружок із судовиків та богатих дворян, що жили в городї, і приняв тон легкого невдоволеня правительством, умірковано ї лїберальности та цивілїзованої осьвіти. При тім, не змінивши нї трохи елєґантности своєї тоалєти, Іван Ілїч перестав на новім становищи проголювати підборіддя і дозволив бородї рости, де сама захоче.

Житє Івана Ілїча уложило ся в новому місті дуже приємно: публїка, що фрондувала проти ґубернатора, була то-

вариська і гарна; платнї було більше, а не малу приємність у житю справляв йому вінт, якого став грати Іван Ілїч, що грав дуже весело, орієнтуючись бистро і незвичайно тонко так, що взагалї він усе вигравав.

По двох лїтах служби в новім містї Іван Ілїч зіткнув ся зі своєю будучою жінкою. Параскева Федорівна Міхель була найпринаднїйша, визначна дївчина того кружка, в якім обертав ся Іван Ілїч. Між иньшими забавами і розривками по працї Іван Ілїч завів легкі, жваві зносини з Параскевою Федорівною.

Іван Ілїч бувши урядником для окремих поручень, танцював у загалї; як слїдчий судія він танцював уже виїмково. Танцював у тім значіню, що хоч у новім заведеню і в пятій ранзї, коли розходить ся про танцї, хочу показати, що я в тім родї годен лїпше від иньших. Так зрідка при кінцї вечера танцював він із Параскевою Федорівною і головно, в часї тих танцїв і побідив її. Вона закохала ся в ньому. Іван Ілїч не мав ясно означеного наміру женити ся, але як дївчина закохала ся в ньому, він поставив собі се питанє. „В самій річи, чому-б не женити ся“? — сказав він собі.

Панна Параскева Федорівна походила з порядного дворянського роду і була не з бідних; мала невеличке придане. Іван Іліч міг числити на ліпшу партию, але й та була добра. У Івана Іліча була його платня, в неї, надіяв ся він, буде стільки-ж. Добра фамілія; вона мила, гарненька і цілком порядна дівчина. Сказати, що Іван Іліч женив ся тому, бо полюбив свою суджену і знайшов у ній співчуте до своїх поглядів на жите, булоб так само несправедливо, як сказати й те, що він женив ся для того, що люди з його товариства одобрювали ту партию. Іван Іліч женив ся з двох причин: він справляв собі приємність, винайшовши таку жінку, а рівночасно робив те, що найвисше поставлені особи вважали правильним.

І Іван Іліч оженив ся.

Самий хід женячки і перші часи подружнього житя з подружніми любощами, новими меблями, новою посудою, новим платєм, аж до вагітности жінки, перейшли незвичайно гарно так, що Іван, Іліч починав уже думати, що женячка не тільки не нарушить того характеру легкого, приємного, веселого і все приличного та одобрюваного суспільством житя, який Іван Іліч уважав властивим житю взагалі, але ще зміцнить його. Та зараз

у перших місяцях вагітности жінки з'явилось щось таке нове, несподіване, неприємне, чого ніяк не можна було надіяти ся, та ніяк і спекати ся.

Жінка без усяких причин, як здавало ся Іванови Ілїчеви, de gaité de coeur, як він говорив собі, почала нарушувати приємність житя: вона без усяких причин була заздрісна за нього, вимагала від нього, щоб надскакував їй, причіпала ся до всього і робила йому неприємні та грубі сцени.

Зразу задумував Іван Ілїч освободити ся від неприємности того положеня таким самим легким і звичайним відношенем до житя, яке виручувало його не-раз перше; він пробував іґнорувати духовий настрій жінки, не переставав жити по давньому легко і приємно: запрошував до себе приятелїв на партію, пробував сам виїздити до клюбу або до приятелїв. Та жінка почала раз із такою енерґією присїкувати ся до нього з грубими словами і так уперто лаяла ся з ним кождого разу, коли він не виповнював її забаганок, постановивши очивидно твердо не переставати до того часу, доки він не піддасть ся, значить, не буде сидїти дома і не буде як вона нудити ся, що Іван Ілїч налякав ся. Він порозумів, що подру-

жнє житє, по крайнїй мірі з його жінкою, не причиняєть ся все до приємностий і звичайности житя, але навпаки часто нарушує їх та що через те належить конечно обезпечити себе від таких нарушувань. І Іван Ілїч почав розглядати ся за способами для того. Служба була одиноке, що імпонувало Параскеві Федорівнї і Іван Ілїч своєю службою та обовязками, що випливали з неї, почав бороти ся з жінкою, відгорожуючи від неї свій независимий сьвіт.

По народинах дитини і по пробах кормленя її та ріжних невдачах при тім зі слабостями, дійсними й уроєними, дитини і матери, в яких вимагали участи від Івана Ілїча, але на яких він зовсїм не розумів ся, конечність вигородити собі сьвіт поза родиною стала для Івана Ілїча ще більше пекучою.

В міру як жінка ставала дразливй-іша і вибагливійша, Іван Ілїч переносив чим раз більше центр важкости свойого житя на службу. Він полюбив більше службу і став більше честилюбним, як був давнїйше.

Дуже скоро, бо не пізнїйш як у рік по женячцї, зрозумів Іван Ілїч, що подружнє пожитє, представляючи деякі вигоди в житю, в дїйсности незвичайно склад-

не і велике діло та що аби сповнити свій обовязок, значить, вести звичайне, одобрюване суспільством житє, треба виробити для него докладно означені відносини так, як до служби.

І такі відносини до подружнього житя виробив собі Іван Ілїч. Він жадав від родинного житя лише сих вигід: домашнього обіду, хозяйки, постелї, які воно могло дати йому, а головно сеї звичайности зверхнїх форм, які були означені публичною опінією.

У всім иньшім він глядав веселої приємности і коли знаходив її, був дуже вдячний. Коли-ж стрічав упір і воркітню, сейчас ішов до свойого окремого вигороженого ним сьвіта служби і в ньому знаходив приємність.

Івана Ілїча цінили як доброго служаку і по трьох роках зробили його заступником прокуратора. Нові обовязки, їх вага, можність ставити кождого перед суд і засаджувати в арешт, публичні промови, успіх, яким у тім зглядї тїшив ся Іван Ілїч, усе те притягало його ще більше до служби.

Прийшли дїти. Жінка ставала що раз більше воркітлива і сердита, але вироблені Іваном Ілїчем відносини до дома-

шнього житя робили його майже неприступним на її воркітню.

По сімох літах служби в однім городі Івана Ілїча перенесли на місце прокуратора до другої ґубернії. Вони перенесли ся, але гроший було мало і жінцї не подобало ся місце, куди переїхали. Хоч платня й була більша від попередньої, то житє було дорожше ; надто вмерло двоє дїтий і родинне житє стало ще неприємнїйше для Івана Ілїча.

Параскева Федорівна докоряла мужови за всї свої халепи, що лучили ся на новім місцї побуту. Вільність предметів розмови між мужом і жінкою, особливо вихововуванє дїтий, наводили на питаня, по яких полишали ся слїди сварок, і сварнї кождої мінути були готові розпалювати ся на ново. Полишали ся лиш ті рідкі періоди закоханя, які находили на подругів та тягли ся не довго. Се були острівцї, до яких вони причалювали на часок, та опісля пускали ся знов на море утаєної ворожнечі, що обявляла ся в відчуженю обоїх від себе. Таке відчуженє моглоб огірчувати Івана Ілїча, коли-б він уважав, що так не повинно бути, та тепер він не тільки признавав такі відносини нормальними, але й задачею своєї діяльности в родинї. Задача його лежала

в тім, аби щораз більше визволювати себе від тих неприємностий і надавати їм характер нешкідливости та чемности; і він осягав се тим, що щораз коротше проводив час із родиною, а коли був примушений до того, то старав ся обезпечувати своє положенє присутністю посторонніх осіб. Головне-ж те, що в Івана Іліча була служба. У службовім сьвітї з'осереджував ся для нього увесь інтерес житя. І сей інтерес проглитував його. Сьвідомість своєї власти, можности згубити кождого чоловіка, якого він захоче згубити, повага навіть зверхня при його входї в суд і стрічах із підвладними, успіх перед висшими і підчиненими, а головно досконалість веденя справ, яку він відчував, усе се радувало його і разом із бесїдами з товаришами, обідами та вінтом заповняло його житє. І так узагалї житє Івана Іліча плило тим чином, яким по його думцї повинно було плисти: приємно і звичайно.

Так прожив він іще сїм лїт. Старшій доньцї було вже 16 лїт, умерла ще одна дитина, а полишив ся хлопчик, ґімназист, предмет звади. Іван Іліч бажав віддати його до правничої школи, а Параскева Федорівна на злість йому віддала

до ґімназиї. Донька вчила ся дома і росла ґарно, а хлопець учив ся також не зле.

III.

Так плило житє Івана Іліча цїлих 17 лїт від часу женячки. Він був уже старим прокурором, що відказав ся від кількох переносин, надїючись на красше місце, аж ось несподївано зайшов один неприємний випадок, що цїлковито нарушив його спокійне житє. Іван Іліч надїяв ся на місце предсїдателя в унїверситетськім городї, але Гоппе перебіг його і дістав місце. Іван Іліч розсердив ся, став робити докори і посварив ся з ним і з найблизшим начальством; до нього стали холодні і при найблизших номінациях поминули його знов.

Се було 1880 року. Сей рік був найтяжший в житю Івана Іліча. В сїм роцї показало ся з одного боку, що платнї не вистає на житє; з другого — що всї забули його, та що те, що йому видавало ся в відношеню до нього найбільшою, найлютїйшою несправедливістю, другим представляло ся зовсїм звичайним дїлом. Навіть батько не вважав своїм обовязком

помогти йому. Він почув, що всї покинули його, вважаючи його положенє з 3,500 платнї цїлковито нормальним, ба навіть щасливим. Та він сам знав, що при сьвідомости сих несправедливостий, які йому зроблено, і при вічній буркітливости жінки та з довгами, які він почав робити живучи понад стан, він сам знав, що його положенє зовсїм не нормальне.

Лїтом того року для зменшеня видатків він узяв відпустку і поїхав із жінкою на село до брата Параскеви Федорівни.

На селї, без служби, Іван Ілїч перший раз зрозумів не лише скуку, але й нестерпну нудьгу та постановив, що дальше так не можна жити, що треба взяти ся до якихось рішучих способів.

Провівши безсонну ніч і переходивши її цїлу по терасї, він постановив їхати до Петербурга з просьбою, а щоби покарати їх, тих що не з'уміли оцїнити його, перейти на службу до иньшого мінїстерства.

Другого дня, не вважаючи на ніякі переконуваня жінки і шурина, поїхав до Петербурга.

Він їхав за одним: добути для себе місце з платнею на пять тисяч. Він навіть не тримав ся ніякого мінїстерства, нї напряму або роду дїяльности. Йому

треба було тільки посади, — посади з платнею на пять тисяч, в адміністрациї, в банку, при зелїзній дорозї, в інститутї цариці Марії, навіть у митниці — але конечно з пятьма тисячами і конечно щоб перейшов з під мінїстерства, де не вміли оцїнити його.

І на диво ся поїздка Івана Ілїча увінчала ся нежданим успіхом. В Курску присїв ся в першій клясї Ф. С. Ілїн, знайомий, і закомунїкував сьвіжу телеґраму, одержану курським ґубернатором, що в мінїстерстві зайде на днях переворот: на місце Петра Івановича назначують Івана Семеновича.

Проєктований переворот крім свойого значіня для Росиї, мав особливе значінє для Івана Ілїча через те, що він вивисшаючи нову особу, Петра Петровича і очевидно його друга Захара Івановича, був у високім степенї корисний для Івана Ілїча. Захар Іванович був товариш і друг Івана Ілїча.

Звістка потвердила ся в Москві. А приїхавши до Петербурга Іван Ілїч віднайшов Захара Івановича і дістав обіцянку доброї посади у своїм попереднїм мінїстерстві справедливости.

В тиждень він телеґрафував до жінки: З а х а р н а м і с ь М і л л є р а, п р и п е р ш і м р а п о р т ї д і с т а ю п о с а д у.

Завдяки тій переміні осіб Іван Іліч несподівано дістав у своїм давнім мініїстерстві таку посаду, на якій він стояв о два степені висше від своїх товаришів: пять тисяч платні і на переносини три тисячі пять сот. Уся злість до давніх ворогів і до цілого міністерства забула ся і Іван Іліч був цілком щасливий.

Іван Іліч вернув ся на село веселий, вдоволений, яким давно не бував. Параскева Федорівна теж повеселіла і між ними настав мир. Іван Іліч оповідав про те, як його всі поважали в Петербурзї, як усі його вороги були пристиджені і упідлювали ся тепер перед ним, як йому завидують усї його становища, а особливо про те, як усі сильно любили його в Петербурзї.

Параскева Федорівна слухала того і вдавала, що вона всьому вірить, не противила ся нічому і робила тільки пляни нового уряджeня житя в тім городї, куди вони переносили ся. І Іван Іліч бачив із радістю, що ті пляни були його плянами, що вони сходять ся та що його припинене жите прибирає знов звичайний, властивий йому характер веселої приємности і чемности.

Іван Іліч приїхав на коротко. На 10-го вересня він мусів переймати обо-

вязки, а надто треба було урядити ся на новім місці, перевезти все з провінциї, прикупити, приказати ще не одно; одним словом, урядити ся так, як то було придумане в його умі і як майже зовсім так само було постановлено в души Параскеви Федорівни.

І тепер, коли все зложило ся так удатно, коли вони сходили ся з жінкою для цїли, а надто жили дуже мало разом, вони годили ся так по приятельськи, як не згоджували ся навіть на початку, коли пібрали ся. Іван Іліч задумував зараз же забрати й родину, але просьби сестри й шурина, що зробили ся нараз незвичайно приязними і рідними Івану Іліґеви й його родинї, доказали того, що Іван Іліч поїхав сам.

Іван Іліч поїхав і веселий настрій духа, викликаний удачею і злагодою з жінкою — одна зміцнювала другу — не покинув його цїлий час. Знайшла ся чудова хата, те саме, про що мріли муж із жінкою. Широкі, високі, у старім стилї гостинні кімнати, вигідний, ґраціозний кабінет, кімната для жінки і доньки, кімнатка синови для науки, все — немов умисно придумане для них. Іван Іліч узяв ся сам за уряджене: вибирав тапети, купував меблї, особливо старі, яким він на-

давав особливий комільфотний стиль і обивку, і все росло, росло і приближало ся до того ідеала, який він зложив собі. Коли урядив ся до половини — його уряджене перейшло його надії. Він зрозумів той комільфотний, гарний, непоганий характер, який прибере все, коли буде готове. Засипляючи він представляв собі салю, якою вона буде. Споглядаючи на гостинну ще не викінчену, він бачив уже коминок, екран, етажерку і ті дзиглики розкидані, ті мисочки і тарілки по стінах, ті бронзи, коли вони всї стануть на місцї. Його тїшила гадка, яку він зробить несподїванку Паші і Лїзцї, що також мають до того ґуст. Вони зовсїм не надїють ся того. Особливо йому вдало ся знайти і купити дешево старі річи, що надавали всьому особливо благородний характер. Він умисно представляв у своїх листах усе гірше, аби здивувати їх. Усе се так займало його, що навіть нова служба, хоч і як він любив службу, займала його меньше, як він сподївав ся. На засїданях він бував хвилями розсїяний; він думав над тим, які давати карнїші на занависи, прості чи підібрані. Він так був тим занятий, що сам увихав ся, переставляв меблї і сам перевішував занавіски. Раз вилїз він на східцї, аби показати обивачеви,

як він хоче драпувати, поступив ся і впав, але як сильний і спритний чоловік, задержав ся, тільки боком ударив ся до ручки від рами. Його заболїло трохи, але вскорі проминуло. Іван Ілїч почував себе увесь той час веселим і здоровим. Він писав: „Чую, що з мене зіскочило 15 літ“. Він задумував покінчити все в вереснї, але воно протягнуло ся до половини жовтня. За те було чудове; се не лише він говорив, але і всї, що видїли.

А в дїйсности було те саме, що буває у всїх не дуже богатих людий, але таких, що хотять бути подібними до богатих і тому подібні лише до себе: матерії, чорне дерево, цьвіти, коври і бронзи, темне і блискуче, все те, що роблять усї люди звісного роду, щоби бути подібними до всїх людий звісного роду. І в нього було все таке подібне, що навіть не можна було звертати уваги, але йому здавало ся все чимось особливим. Коли він вийшов по своїх на дворець, привіз їх до своєї осьвіченої, готової кімнати і льокай в білїй краватцї отворив двері до прибраного цьвітами передпокою, а опісля вони перейшли на гостинну і кабінет і ахали від задоволеня, він був незвичайно щасливий, водив їх усюди, впивав у себе їх похвали і сияв із задоволеня. Колиж того самого

вечера Параскева Федорівна спитала його між иньшим при чаю про те, як він упав, він засьміяв ся і представив наглядно, як полетів і настрашив обивача.

— Я не даром ґімнастик. Иньший забив би ся, а я ледви вдарив ся ось тут; коли порушиш — болить, але вже минаєть ся; по просту синяк.

І вони почали жити в новім помешканю, в якім, як усе, коли добре вжили ся, не ставало лише одної кімнати, та з новими засобами, до яких, як усе, лише не багато — яких небудь 500 карбованців не доставало — і було-б дуже гарно. Особливо було гарно зразу, коли ще не все було уряджене і треба було уряджувати: то купувати, то замовляти, то переставляти, то приладжувати. Хоч і були деякі суперечки між мужом і жінкою, то вони були так вдоволені і так було багато діла, що все кінчало ся без більших сварок. Коли вже не було нічого уряджувати, стало трошки скучно, немов чогось не доставало, але тимчасом потворили ся знайомства, навички і житє заповнило ся.

Іван Іліч провівши ранок у суді вертав на обід і зразу настрій його був гарний, хоча він і терпів трохи власне від помешканя. (Всяка плямка на обрусі, на

тканині, обірваний шнурочок занавіски дратували його. Він стільки праці вложив в уряджене, що його боліло кожде нарушене його). Та взагалі житє Івана Іліча пішло так, як по його думці повинно було проходити: легко, приємно і прилично. Він уставав о 9, пив каву, читав ґазету, опісля надівав мундур і їхав до суду. Там уже був витертий той хомут, в якім він працював: він відразу влазив у нього. Прохачі, інформациї в канцеляриї, сама канцелярія, засіданя — публичні і колеґіяльні. У всім треба було виключити все те сїре, житєве, що завсїди нарушує правильність течії службових діл: треба не допускати до ніяких відносин із людьми крім службових: причина до відносин повинна бути лише службова і самі відносини лише службові. Приходить наприклад чоловік і бажає дізнати ся щонебудь. Іван Іліч як неофіциальна особа не може мати ніяких відносин до того чоловіка; та коли діло того чоловіка таке, що може бути виражене на папері з наголовком — у границях тих відносин Іван Іліч робить усе, усе рішучо, що можна, і заховує при тім подобу людських відносин, себто ввічливість. Скоро тільки кінчить ся службове відношенє, кінчить ся всяке иньше. Тим знанєм відділяти службову сторону, не мішаючи її

зі своїм дійсним житєм, Іван Іліч володів дуже гарно і через довгу практику та талант виробив його до того степеня, що він навіть як віртуоз позволяв собі деколи немов шуткуючи змішувати людське і службове відношенє. Він позволяв собі се тому, бо почував у собі силу завсїди, коли йому захочеть ся, знов виділити саме службове, а відкинути людське. Се йшло в Івана Іліча не лише легко, приємно і прилично, але й віртуозно. В антрактах він курив, пив чай, бесїдував трохи про полїтику, трохи про загальні справи, трохи про карти, а найбільше про номінациї. І змучений, але з почутєм віртуоза, що виконав вираховано свою партію, одну з перших скрипок у орхестрі, вертав до дому. Дома донька з матїрю їздили кудибудь, або приймали у себе кого, син був у ґімназії, переробляв лекциї з інструкторами і вчив ся справно того, чого вчать у ґімназиї. Все було гарно. Після обіда, коли не було гостий, Іван Іліч читав инколи книжку, про яку богато говорять, а вечером сїдав до працї, значить, читав справи, справляв ся з законами — порівнував сьвідоцтва і підводив під закони. Се не було йому нї скучне, нї веселе. Було скучно йому — тоді міг грати в вінта, а коли не було вінта,

то се все таки було ліпше, як сидіти самому або з жінкою. Розривками Івана Іліча були маленькі обіди, на які він запрошував важних по сьвітському становищу дам і мущин, і таке проводжене з ними часу, яке було-б подібне до звичайного проводженя часу таких людий, так як його гостинна була подібна до всїх гостинних.

Одного разу був у них навіть вечер, танцювали. І Івану Іліч у було весело і все було гарно, лише вийшла сварка з жінкою зза тортів і конфектів; у Параскеви Федорівної був власний плян, а Іван Іліч настоював на тім, аби взяти у дорогого цукорника; і взяли багато тортів, а сварка вийшла за те, що торти лишили ся, а рахунок цукорника виносив 45 карб. Сварня була велика і неприємна так, що Параскева Федорівна сказала йому: „Дурень, кислїй!“ А він ухопив себе за голову і в злости натякнув щось про розвід. Та сам вечер був веселий. Було ліпше товариство і Іван Іліч танцював із княгинею Труфоновою, сестрою тої, що звісна з заложеня товариства „Унеси ты мое горе“. Службові радощі були радощами самолюбства, — суспільні радощі були радощами чванливости, — а властивими радощами Івана Іліча були радощі гри

в вінта. Він признавав ся, що після всього, після яких би там не було невеселих випадків у його житю, радощі, що як сьвічка горіли перед усїми иньшими, се — сїсти з добрими грачами, а не крикунами-партнерами до вінта, очевидно в чотири (в пять виходить уже за-прикро, хоча удаєш, що дуже любиш) і вести розумну, серіозну бесїду (коли карти йдуть), опісля повечеряти і випити чарку вина. А спати по вінтї, особливо при маленькій виграній (більша — неприємна) клав ся Іван Ілїч в особливо гарнім настрою.

Так жили вони. Товариський кружок складав ся у них як найліпший, їздили і поважні люди і молоді.

В погляді на кружок своїх знайомих муж, жінка й донька цїлковито сходили ся і не змовляючись однаково відпихали від себе і освободжувались від усяких приятелїв і рідні, замурз, що наскакували на них із пестощами в гостину з японськими мисочками по стїнах. Вскорі ті други-замурзи перестали наскакувати і в Головиних остало ся саме. найліпше товариство. Молоді люди залицяли ся до Лїзки, а Петрищів, син Дмитра Івановича Петрищева і одинокий наслїдник його маєтку, слїдчий судя, став залицяти ся до Лїзи так, що Іван Ілїч уже перебалакував

про те з Параскевою Федорівною, чи не провезти-б їх на трійці, або не устроїти представленя? Так жили вони. І все йшло так не зміняючись і все було дуже гарно.

IV.

Всї були здорові. Не можна було називати нездоровлем того, що Іван Ілїч деколи говорив, що в нього в ротї поганий смак та щось нїяково в лївім боцї черева.

З часом почала та нїяковість збільшати ся і переходити ще не в біль, але в сьвідомість постійного ваготїня в боцї та в лихий настрій. Сей лихий настрій духа побільшував ся безнастанно і почав підкопувати в родинї Головиних заведену приємність легкого і чемного житя. Чоловік із жінкою почали щораз частїйше сварити ся і вскорі загирила ся легкість та приємність, а лише з трудом удержала ся сама чемність. Сцени почали повтаряти ся частїйше. Знов полишили ся тільки острівцї, на яких могли сходити ся чоловік із жінкою без вибуху. І Параскева Федорівна говорила тепер не без підстави, що в її чоловіка прикрий характер. З властивою собі привичкою все побільшати говорила вона, що

його характер завсїди був такий лютий та що треба її доброти, аби се витримати двайцять лїт. Правда була одначе, що сварки розпочинав тепер він. Його придирки починали ся завсїди перед самим обідом, а часто навіть як уже зачинав їсти, при росолї. То він завважував що небудь зіпсоване з посудини, то їда була не така, як треба, то син поставив локоть на стіл, то прическа доньки... І за все винуватив він Параскеву Федорівну. Параскева Федорівна відгризала ся зразу і наговорювала йому неприємностий, але вже два рази на початку обіду він попадав у таку лють, що вона зрозуміла, що се хоробливий стан, викликуваний у ньому їдою, і успокоювала ся: вже не відповідала, лише спішила з обідом. Свою смирність уважала Параскева Федорівна великою заслугою. Ставши на тому, що її чоловік має прикрий характер і зробив її житє нещасливим, вона стала жалкувати себе. І чим більше вона жалкувала себе, тим більше ненавидїла чоловіка. Вона починала бажати, щоб він умер, але не могла того бажати тому, що тодї не було би пенсиї. І се ще більше розлючувало її проти нього. Вона вважала себе страшно нещасливою власне через те, що навіть його смерть не могла спасти її і вона лютила ся,

укривала се, а ся скрита її лють іще збільшала його дразливість.

Після одної сцени, в якій Іван Ілїч показав ся страшно несправедливим і після якої заявив, що він справдї роздразнений, та що се від хороби, вона сказала йому, що коли він хорий, повинен лїчити ся, і зажадала від нього, аби поїхав до знаменитого лїкаря.

Він поїхав. Усе було так, як він надїяв ся; все було так, як завсїди дїєть ся. І вижиданє, і удана повага лїкарська, знана йому, та сама, яку він знав у себе в судї, і обстукуванє і вислухуванє і запити, що домагали ся вперед означених і очевидно непотрібних відповідий, і значучий вигляд, що переконував: ви, мовляв, тільки віддайте ся нам, а ми все зробимо, нам відомо на певно, як усе устроїти, все на один спосіб для кождого чоловіка, якого хочете. Все було достотно як у судї. Яку він прибирав міну в судї при підсудних, таку достотно робив при ньому знаменитий доктор.

Лїкар говорив: Се й те вказує, що у вас у серединї те й те; та коли воно не потвердить ся через дослїд того і того, то у вас напевно се й се. Коли-ж припустимо се й се, тодї і т. д. Для Івана Ілїча було важне тільки одно питанє: не-

безпечне його положенє, чи ні? Та лікар іґнорував таке недорічне питанє. З точки погляду лікаря се питанє було байдужне і не заслугувало на відповідь; заходило лише розважуванє можливостий — блудної нирки, хронїчного катару і хороби слїпої кишки. Не було питаня про житє Івана Ілїча, була лише суперечка між блудною ниркою і слїпою кишкою. І ту суперечку в очах Івана Ілїча порішив знаменитий лїкар у користь слїпої кишки, з умовою, що розслїд мочі може принести нові познаки і що тодї справа буде переглянена. Все се було точнїсїнько те саме, що виконував так знаменито Іван Ілїч тисячу разів над підсудними. Із резюме́ доктора зробив Іван Ілїч такий висновок: що дїло зле, але що йому, доктcorrectорови, ба навіть і всїм иньшим — усе байдуже, а йому зле. І сей висновок уразив болюче Івана Ілїча і викликав у ньому почуванє великого жалю до себе та страшну злобу на доктора, байдужного до таких важних питань.

Та він не сказав нїчого, лише встав, поклав гроші на стіл і зітхнувши спитав: „Ми хорі задаємо вам очевидно часто недорічні питаня, та скажіть, чи небезпечна ся хороба взагалї, чи ні?“...

Лїкар поглянув на нього остро крізь окуляри одним оком, буцїм говорячи: „Підсудний, коли ви не будете держати ся в межах ставлених вам питань, я буду примушений розпорядити, аби вас вивели з салї засїдань“.

— Я вже сказав вам те, що вважав потрібним і корисним, — мовив доктор. — Дальше покаже розслїд. — І доктор поклонив ся.

Іван Ілїч вийшов поволи, сїв сумно на сани і поїхав до дому. Цїлу дорогу думав він без перестанку про все, що говорив доктор, силкуючи ся всї ті запутані, неясні наукові слова перевести на звичайну мову і вичитати з них відповідь на питанє: Кепсько, дуже кепсько зі мною, чи ще нїчого? І йому здавало ся, що значінє всього сказаного доктором було таке, що дуже кепсько. Івану Ілїчу видало ся все на вулицях зажуреним. Візники були зажурені, доми журні, прохожі, склепи журливі. І сей біль, глухий, прогризливий біль, що не уставав нї на хвилину, набирав, здавало ся, у звязи з неясною бесїдою доктора иньшого, серіознїйшого значіня. Іван Ілїч прислухував ся тепер до нього з новим, важким почуванєм.

Він приїхав до дому і почав оповідати жінцї. Жінка слухала, та в середи-

ні оповіданя ввійшла в капелюсї його донька, що збирала ся з матїрю їхати. Вона очевидно перемагаючи себе присїла послухати скучливих слів, але довго не витримала і мати не дослухала.

— Ну, я дуже рада, — сказала жінка, — вважай тепер і бери точно лїки. Дай рецепту, я пішлю Гарасима до аптики.— І вона пішла вдягати ся.

Він запер в собі дух, поки вона була в кімнатї і зітхнув тяжко, коли вона вийшла.

— Ну щож, — сказав він. — Може дїйсно ще нїчого.

Він почав заживати лїки, сповнюючи приписи лїкаря, що змінили ся по розслїдї мочі. Та тут як раз стало ся так, що в сїм розслїдї і в тім, що повинно було слїдувати за ним, зайшла якась плутанина. До самого доктора не можна було дібрати ся, а виходило, що робило ся не те, що йому говорив доктор. Він або забув, або збрехав, або укривав щось перед ним.

Та Іван Ілїч усе таки виповняв докладно приписи і в тім виповнюваню знайшов на якийсь час розраду.

Головним занятєм Івана Ілїча від пори відвідин у доктора було докладне виповнюванє його приписів, що тикали ся

гиґієни і заживаня ліків та прислухуванє до болю, до всїх функций орґанїзма. Головним зацїкавленєм Івана Ілїча стали людські хороби та людське здоровлє. Коли говорили при ньому про хорих, померлих, виздоровілих, особливо про такі хороби, що подабали на його, він силкуючись укрити своє зворушенє, прислухував ся, розпитував і робив пристосованє до своєї хороби.

Біль не малїв, та Іван Ілїч робив стараня, щоби примусити себе думати, що йому лїпше. І він міг ошукувати себе, поки нїщо не зворушувало його. Та скоро тільки зайшла передирка з жінкою, невдача на службі, лихі карти при вінтї, він зараз же почував усю силу своєї хороби. Він терпів бувало ті невдачі надіючись, що ось-ось поправить лихо, поборе, діждеть ся успіху, великого шлема*). Та тепер кожда невдача підкошувала його і доводила до розпуки. Він говорить собі: „От що лише став я поправляти ся тай лїк починав викликувати наслїдки, то се прокляте нещастє або неприємність....“ І він злобив ся на нещастє або на людий, що робили йому неприємности та вбивали

*) Найлїпший розклад карт при грі в вінта.

його і почував, як та злоба вбивала його; та він не міг здержати ся від неї. Здавало ся, що йому повинно бути ясним, що його озлоблене на обставини і людий зміцнює його хоробу, та що через те не треба звертати уваги на неприємні випадки; але він міркував зовсім навпаки: він казав, що йому потрібний спокій, слідив за всім, що нарушувало той спокій, і при кождім найменьшім нарушеню попадав у лють. А погіршало його положене ще те, що він читав медичні книги та радив ся з докторами. Погіршене поступало так поволи, що він міг обдурювати себе, порівнуючи один день із другим — ріжниці було мало. Та коли радив ся з докторами, йому здавало ся тоді, що йде до гіршого і навіть дуже швидко. Не вважаючи одначе на те, він нараджував ся з ними постійно.

Того місяця був він у другої знаменитости; друга знаменитість сказала майже те, що й перша, але інакше поклала питаня. І нарада з тою знаменитістю тільки збільшила сумнів і страх Івана Іліча. Приятель його приятеля — дуже добрий лікар — той ще інакше означив хоробу, та не вважаючи на те, що обіцяв виздоровлене, ще більше збаламутив Івана Іліча своїми питанями та припу-

щенями і зміцнив його сумніви. Гомеопат — іще інакше означив хоробу і дав лік, а Іван Іліч заживав його з тиждень потайно від усїх. Та не почувши по тижневи полекші і стративши довірє і до попереднїх ліків і до свого, попав іще в більший сум. Знайома дама оповідала раз про вилїчуванє образами. Іван Іліч зловив себе на тім, як він прислухував ся уважно і починав вірити у правдивість факта. Той випадок налякав його. „Невже я так ослаб на умі“? сказав собі. „Пусте; все дурниця; не треба піддавати ся підзорливости, але вибравши одного лїкаря держати ся твердо його лїченя. Так і буду робити. Тепер конець. Не буду думати і до лїта буду докладно лїчитись. А там побачимо. Тепер конець хитливости“!... Легко було сказати се, але не можливо виконати. Біль у боцї все мучив, усе немов збільшав ся, робив ся постійним, смак у ротї ставав дивнїйшим, — йому здавало ся, що з його рота було чути щось відразливе, і апетит і сили все малїли. Не можна було себе оциганити: з Іваном Ілїчем скоювалось щось страшне, нове і таке значне, що значнїйшого нїколи не було в його житю. І він сам лише знав про се, а всї знайомі не розуміли або не хотїли розуміти і думали, що все йде на

сьвіті по давньому. Отсе й найбільше мучило Івана Іліча. Домашні, головно — жінка й донька, що були в самім розгарі виїздів, як він бачив, не розуміли нічого, і сердили ся, що він такий невеселий та вибагливий, як буцім би він був винен тому. Хоча вони й старали ся укривати, він бачив, що він їм на заваді, а надто жінка виробила собі певний погляд на його хоробу та притримувала ся його независимо від того, що він говорив і робив. Погляд сей був такий: „Ви знаєте, — говорила вона знайомим, — Іван Іліч не може, як і всі добрі люди, виповняти докладно приписане лічене. Він нині зажив краплї і їсть, що приказано, тай ляже в пору, а завтра, як я не догляну, забуде зажити, наїсть ся осетрини (а йому заборонено), тай засидить ся при вінті до першої в ночи“.

— Та коли? — скаже Іван Іліч із досадою. — Один раз у Петра Івановича.

— А вчора з Шебеком?

— Все одно — я не міг спати від болю...

— Та вже від чого би там не було, але ти так не виздоровієш ніколи і нас замучиш.

Зверхні відносини Параскеви Федорівни до хороби чоловіка, висловлювані

чужим і йому самому, були такі, що Іван Ілїч сам винен хоробі та що цїла хороба, се нова неприємність, яку він робить жінцї. Іван Ілїч почував, що се виходило в неї поневолї, але від того йому не було лекше.

В судї завважував Іван Ілїч, або думав, що завважує, також дивні відносини до себе; то йому здавало ся, що на нього глядять, як на чоловіка, що швидко попрощаєть ся з місцем; то, що його приятелї починали по приятельськи насьміхати ся над його підзорливістю, як буцїм би те, щось люте і страшне, нечуване, що загнїздило ся в ньому і ссе його без перестанку та невдержимо тягне кудись, було приємним предметом для насьмішки. Особливо дратував його своїми жартами, живістю та комільфотністю Шварц, що нагадував Івану Ілїчу його самого десять лїт тому назад.

Приходили приятелї на партийку, сїдали. Роздавали, розминали нові карти, складали каро до кара, їх 7. Партнер сказав: Без сьвітки *), і підтримав два кара. Чого-ж іще? Весело, охочо повинно-б бути — шлєм. І нараз Іван Ілїч почуває той згризливий біль, той смак у

*) Без тромфу.

роті, і йому видаеть ся в тім щось дике, що він може тїшити ся зі шлема.

Він глядить на Михайла Михайловича, партнера, як сей бе по столї санґвінїчною рукою і чесно та ласкаво здержуеть ся від захоплюваня биток, а підсуває їх до Івана Ілїча, щоби зробити йому приемність збирати їх не натужуючи себе, без натяганя руки задалеко. Щож він думає, що я такий слабий, що не можу протягнути далеко руки ?— думає Іван Ілїч, забивае сьвітку, бе сьвіткою непотрібно по своїх і програе шлем без трьох, а що гірше, бачить, як гризе ся Михайло Михайлович, а йому байдуже. І страшно подумати, чого йому байдуже.

Всї бачать, що йому важко, і говорять: „Ми можемо перервати, коли ви втомили ся. Відпічнїть“. Відпочивати? Нї, він не втомив ся нї трохи і вони доградють робер. Усї понурі і мовчазливі. Іван Ілїч почувае, що він напустив на них ту понурість, та не може розвіяти її. Вони вечеряють і роз'їздять ся, а Іван Ілїч остаеть ся сам зі сьвідомістю того, що його житє затроене для нього і він затроює житє иньшим та що та отруя не слабне, але що раз більше пропикае цїлу його істоту.

І з сею сьвідомістю та ще з фізичним болем та зі страхом треба було лягати в постіль і часто не спати більшу частину ночи через біль. А завтра треба було знов уставати, вдягати ся, їхати до суду, говорити, писати, а як не їхати, то бути дома з тими самими двайцять чотирма годинами на добу, з яких кожда була мукою. І так треба було жити на краю погибелї самому, без однїсїнької людини, що зрозуміла-б і пожалїла-б його.

V.

Так вело ся місяць і два. Перед новим роком приїхав до їх ґороду його шурин і заїхав до них. Іван Ілїч був у судї. Параскева Федорівна їздила за покупками. Зайшовши до свого кабінету, він застав там шурина, здорового санґвінїка, що розкладав свою валїзку. Він підніс голову на кроки Івана Ілїча і поглядів на нього хвильку мовчки. Той погляд відкрив Івану Ілїчу все. Шурин роззявив рот, щоб охнути, і здержав себе. Сей рух ствердив усе.

— Що, змінив ся?

— Так... видна зміна.

І кілько Іван Ілїч не наводив опісля

шурина на розмову про його зверхнїй вигляд, шурин замовкав. Приїхала Параскева Федорівна, шурин пішов до неї. Іван Іліч запер двері на ключ і став приглядати ся в зеркалї — просто, потім з боку. Взяв свій портрет із жінкою і порівняв портрет із тим, що бачив у зеркалї. Зміна була величезна. Потім він засукав руки до ліктїв, поглядів, зісунув рукави, сїв на отоманку і став чорнїйший ночі.

„Не треба, не треба“, сказав до себе, встав, підійшов до стола, отворив книжку і почав читати, але не міг. Він отворив двері, пішов до салї. Двері до гостинної були зачинені. Він підійшов до них на пальцях і став слухати.

— Нї, ти переборщуєш, — говорила Параскева Федорівна.

— Як переборщую? Та не бачиш — він мертвий чоловік, поглянь на його очи. Нема сьвітла. Та що йому?

— Нїхто не знає. Николаїв (се був другий доктор) сказав, що те, але я не знаю. Лещетинський (се був знаменитий доктор) сказав навпаки...

Іван Іліч відійшов, пішов до себе, ляг і став думати: „Нирка, блудна нирка“. Він згадав усе те, що йому говорили доктори, як вона відірвала ся і як

блудить. І він силою уяви старав ся зловити ту нирку і затримати, присилити її. Так мало треба, здавало ся йому. „Ні, поїду ще до Петра Івановича“. (Се був той приятель, у якого був приятель доктор). Він позвонив, казав запрягти коні і зібрав ся їхати.

— Куди ти, Жан? — спитала жінка з особливо смутним і незвичайно добрим виразом.

Сей незвичайно добрий вираз озлобив його. Він сумовито глянув на неї.

— Мені треба до Петра Петровича.

Він поїхав до приятеля, в якого був приятель доктор. А з ним до доктора. Він застав його і довго балакав із ним.

Розглядуючи анатомічно і фізіольоґічно подробиці про те, що по думці доктора діяло ся в ньому, він зрозумів усе.

Була одна штучка — маленька штучка у сліпій кишці. Все се могло поправити ся. Зміцнити енерґію одного орґана, ослабити діяльність другого, прийде всисуване і все поправить ся. Він трошки припізнив ся на обід. Пообідавши поговорив весело, але довго не міг піти до себе засїсти до праці. Вкінці пішов до кабінету і сїв до роботи. Він читав справи, працював, та сьвідомість того, що в нього відложено важне, найголовнїйше

діло, яким він займеть ся по скінченю, не покидала його. Коли він скінчив справи, згадав, що тим найголовнійшим ділом були думки про сліпу кишку. Та він не піддав ся їм, пішов до гостинної на чай. Були гості, говорили і грали на фортепяні, співали; був слідчий судя, бажаний женних доньки. Іван Ілїч провів вечер, як завважала Параскева Федорівна, веселійше від иньших, та він не забував на хвилю, що в нього відложено важні думки про сліпу кишку. В 11-ій годинї він попрощав ся і пішов до себе. Він спав сам від часу своєї хороби в маленькій кімнатцї побіля кабінета. Він пішов, роздяг ся і взяв роман Золї, та не читав його, але думав. І в його уяві відбувала ся та пожадана поправа сліпої кишки. Всисало ся, викидало ся, повертала правильна діяльність. „Та то все так“, сказав він до себе „Тільки треба помагати природї“. Він згадав про лїк, підняв ся, зажив його, ляг горілиць і прислухував ся до того, як добре ділає лїк та як нищить біль. „Лише рівномірно заживати і уникати шкідливих впливів; я вже тепер почуваю дещо лїпше, далеко лїпше“. Він почав мацати бік, на дотик не болить. „Так, я не чую — майже, вже далеко лїпше“. Він загасив сьвічку і ляг на бік...

Сліпа кишка поправляєть ся, всисаєть ся. Нараз він почув знайомий, давній, глухий, лютий біль, упертий, тихий, серіозний. В роті теж знайома погань. Запекло в серці, потемніло в голові. „Боже мій, Боже мій“! — проговорив він — „знов і знов, і ніколи не перестане“. І нараз представила ся йому справа з другого боку. „Сліпа кишка, нирка!“ сказав він до себе. „Не в сліпій кишці, не в нирці діло, але в житю і... смерти. Так, житє було і ось уходить, уходить, а я не можу затримати його. Так. На що обдурювати себе? Чиж не очевидне всім, крім мене, що я вмираю, і питанє тільки в числі неділь, днів — може й зараз. Було сьвітло, а тепер тьма. То я був тут, а тепер туди! Куди?“ Його пробрав мороз, віддих припинив ся. Він чув тільки битє серця.

„Мене не буде, то що буде? Нічого не буде. Отже де я буду, як мене не буде? Невже смерть? Ні, не хочу“! Він зірвав ся, хотів засьвітити сьвічку, помацяв трясучими руками, опустив сьвічку з ліхтарем на землю і знов упав на подушку. „На що? Однаково“, говорив він до себе, споглядаючи отвореними очима в темноту. „Смерть? Так, смерть. А з них ніхто й не знає і не хоче знати і не жа-

луе. Вони грають. (Він чув далекий, із за дверий, гомін голосів і рітурнелї). Їм байдуже, а вони також умруть. Дурні! Менї скорше, а їм опісля; і їм буде те саме. А вони радують ся. Скоти“! Злоба душила його. І йому стало важко, нестерпно болючо. „Не може-ж бути, щоб усї були завсїди засуджені на сей лячний страх!“ Він підняв ся.

„Щось не так, треба успокоїти ся, треба обдумати все з початку“. І він почав обдумувати. „Так, початок хороби. Вдарив ся в бік, і все такий самий я був і нинька і завтра; болїло трохи, потім більше, потім доктори, потім нудьга, сум, знов доктори; а я все йшов близше, близше до пропасти. Сил меньше. Близше, близше. І ось я зсох, у мене нема сьвітла в очах. І смерть, а я думаю про кишку. Думаю про те, щоби полагодити кишку, а то смерть. Невже смерть?“ Знов найшов на нього страх, він задихав ся, зігнув ся, почав шукати сїрничків і наляг ліктем на нічний столик. Він перешкоджував йому і приводив біль; він розізлив ся на нього, потиснув із досадою сильнїйше і перевернув його. І в розпуцї, задихаючись, він упав на спину, дожидаючи зараз же смерти.

Гості під той час від'їздили. Параскева Федорівна випровожала їх. Вона почула гриміт і ввійшла.

— Що ти?

— Нічого. Перевернув несподівано.

Вона вийшла, принесла сьвічку. Він лежав, дихаючи важко і скоро, як чоловік, що пробіг верству, і глядів на неї непорушно.

— Що тобі, Жан?

— Нічо...го... Пе...ре...вер...нув. — Щож балакати? Вона не зрозуміє", думав він.

Вона справді не зрозуміла. Вона піднесла, засьвітила йому сьвічку і вийшла спішно. Вона мусїла проводити гостя. Коли вернула ся, він лежав так само горілиць, глядючи в гору.

— Що тобі, гірше?

— Так.

Вона похитала головою, посидїла.

— Знаєш, Жан? Я думаю, чи не прикликати-б Лешетинського до дому?

То значить, прикликати знаменитого доктора і не пожалувати гроший. Він з'їдливо усьміхнув ся і сказав: „Ні". Вона посидїла, підійшла і поцїлувала його в чоло.

Він ненавидїв її всїми силами душі в той час, як вона його цїлувала, і перемагав себе, щоб не відтрутити її.

— Прощай. Дасть Біг, заснеш.

— Так.

VI.

Іван Ілїч бачив, що вмирає і був у постійній розпуці.

У глубині душі знав Іван Ілїч, що вмирає, та він не тільки не привик до того, але по просту не розумів, ніяк не міг зрозуміти того.

Той приклад сильльоґізма, якого він учив ся в льоґіці Кізеветера: „Кай — чоловік, люди смертні, тому й Кай смертний", здавав ся йому цїле житє правильним лиш у пристосованю до Кая, але зовсїм не до нього. То був Кай-чоловік, взагалї чоловік, і се було зовсїм справедливе. Та він був не Кай і не взагалї чоловік, бо він усе був зовсїм, зовсїм окремою істотою від усїх иньших. Він був Івась, з мамою, з татом, з Митьком і Володком, з забавками, з візником, з нянькою, — потім з Катрусею, з усїми радощами, горем, утїхами дитиньства, хлопячости, молодости. Чиж то для Кая був

запах тої пилки зі шкіряними мережками, який так любив Івась? Чи-ж Кай цілував так руку матери і чи для Кая шумів так шовк складок у сукнях матери? Чи він бунтував ся за тортики в правничій школї? Чи Кай був так закоханий? Чи Кай міг так вести засїдане?

І Кай дїйсно смертний, і для нього правильно вмирати, але для мене, Івася, Івана Ілїча, з усїми моїми почуванями, думками — для мене, се иньша річ. І не може бути, щоб я мусїв умирати. То було би занадто страшне.

Так здавало ся йому.

„Колиб і я мав так умирати, як Кай, то я знав би про те, менї сказав би се внутрішнїй голос; але нїчого подібного не було в минї; і я, і всї мої приятелї, ми розуміли, що се не зовсїм так, як із Каєм. А тепер ось що“! говорив він до себе. „Не може бути! „Не може бути, а є. Як же се? Як зрозуміти се?“

І він не міг зрозуміти і старав ся відігнати ту думку, як фальшиву, неправильну, хоробливу, і заміняти її иньшими, правильними, здоровими думками. Та ся гадка, не лише гадка, але немов дїйсність, приходила знов і ставала перед ним.

І він прикликав по черзї на місце сеї думки иньші гадки, надїючись знайти

в них підпору. Він старав ся повернути до попереднього ходу гадок, що заслонювали для нього першу думку про смерть. Та дивна річ, усе те, що перше заслонювало, укривало, губило сьвідомість смерти, тепер не могло мати таких наслїдків. Остатні часи проводив Іван Ілїч переважно у тих пробах — відновити давнїй хід почувань, що заслоняли смерть. Він говорив собі: „Займу ся службою, таж я жив нею“. І він ішов до суду, відганяючи від себе всякі сумнїви; заходив у розмови з товаришами і сїдав по давньому, розсїяно, задумливо споглядаючи на купи людий та опираючись обома вихудлими руками на поручє дубового крісла, перехиляючись так само, як звичайно до товариша, присуваючи справу, перешіптуючись, а потім нараз кинувши очима і сївши просто, проголошував звісні слова і починав справу. Але нараз у серединї біль у боцї зовсїм без уваги на період розвитку справи починав с в о є настирливе дїло. Іван Ілїч прислухував ся, відгоняв думку про нього, але біль робив своє далї. І думка приходила і ставала просто перед ним і глядїла на нього, а він бовванів, огонь гас в очах, і він починав знов питати себе: „Невжеж лише в о н а правда?“ І товариші і підвладні глядїли

зі здивованєм і огірченєм, що він, такий знаменитий, мудрий судя, баламутив ся, робив помилки. Він прокидав ся, старав ся скупити духові сили, доводив якось до кінця засїданє і вертав домів із сумною сьвідомістю, що його судейська праця не може по давньому укрити перед ним того, що він хотїв укрити, що судейською працею він не може спасти ся від неї. А що було гірш усього, то те, що вона заманювала його до себе не тому, аби він робив щонебудь, лише тому, аби він глядів на неї, просто їй в очи, глядів на неї і не роблячи нїчого страшно мучив ся.

І спасаючись від такого стану Іван Іліч шукав потїхи, иньшого паравану, і иньший параван з'являв ся і неначеб то спасав його на коротко, але зараз же не стільки роздирав ся, скільки просьвічував, немов би то вона проникала через усе і нїщо не могло заслонити її.

Бувало в ті останнї часи він увійде до гостинної, прибраної ним, до тої гостинної, де він упав, для якої він — як страшно сьмішно було подумати! — для прибраня якої він пожертвував житєм, бо знав, що його хороба почала ся від того удару; він входив і бачив, що на лякерованім столї був ровець прорізаний чимось. Він шукав за причиною і знаходив її у бронзовій

прикрасї альбома, відігнутій з краю. Він брав альбом, дорогий, зложений ним із запалом, і сердив ся на нечепурність доньки й її приятелїв — то щось розірване, то картки поперевертані. Він упорядковував усе старанно і загинав знов прикрасу.

Потім приходила йому гадка перенести цїле оте établissement із альбомами в иньший кут до цьвітів. Він кликав льокая; або донька або жінка приходили на поміч; вони не годили ся, опирали ся, він сперечав ся, сердив ся; та все було добре тому, що він не памятав про неї, її не було видно.

Та ось жінка сказала, коли він сам переносив: Позволь, люди зроблять, бо ти знов собі щось вистроїш — і нараз вона мелькнула через параван, він побачив її. Вона мелькнула, він має ще надію, що вона сховаєть ся, та поневільно він прислухав ся до боку — там сидить усе теж саме, усеж так само шпигає і він уже не може забути, і вона явно споглядає на нього з поза цьвітів. До чого все?

„І правда, що тут, на тім карнїшу, я, як на штурмі, утратив житє. Не вже? Як страшно і як нерозумно! Се не може бути! Не може бути, але є“.

Він ішов до кабінета, лягав і знов полишав ся сам із нею. Око в око з нею,

а робити з нею — нічого. Лише глядіти на неї й оставати.

VII.

Як се скоїло ся на третьому місяці хороби Івана Іліча — не можна було сказати тому, що воно скоювало ся крок за кроком, незамітно, та скоїлось те, що й жінка, і донька, і син його, і слуги, і знайомі, і доктори, і головно він сам — знали, що цілий інтерес у ньому для иньших лежить тільки в тім, чи скоро вкінци він опорожнить місце, увільнить живих від примусу, викликуваного його присутністю, і сам увільнить ся від своїх терпінь.

Він спав щораз меньше і йому давали опіюм та зачали вприскувати морфіну. Але від сього не було полекші. Тупий сум, який він відчував у напів успленім стані, викликував тільки зразу полекшу в ньому, як щось нове, та потім він ставав так само, ба навіть іще більше умучливим, як найявнійший біль.

Для нього приготовлювали їду окремо по припису лїкарів; та ся їда ставала йому щораз несмачнійшою і відразливійшою.

Для його відходів були також зроблені окремі прилади і за кождим разом се була мука. Мука від нечистоти, неприличности і смороду, від сьвідомости того, що в тім мусить брати участь иньший чоловік.

Та в найнеприємнійшій тій справі з'являлась утїха для Івана Ілїча. Приходив завсїди виносити за ним слуга Гарасим.

Гарасим був чистий, сьвіжий, розжилий на міській поживі молодий селянин. Завсїди веселий, радий. Зразу вид того, все чисто, по руськи, одягненого чоловіка, що виконував таку мерзку роботу, засмучував Івана Ілїча.

Раз він уставши з посудини і не можучи піднести пантальонів, упав на мягке крісло і зі страхом глядів на свої голі, безсильні стегна з різко обрисованими мускулами.

Увійшов Гарасим у грубих чоботах, розширюючи вколо себе приємний запах дегтю від чобіт та сьвіжости зимного повітря, легким, сильним кроком, у зрібнім, чистім фартушку та чистій перкалевій сорочцї з засуканими рукавами на голих, сильних, молодих руках і не глядючи на Івана Ілїча, та здержуючи очевидно житєву радість, що сьяла на його лицї, аби не вразити хорого, наблизив ся до посудини.

— Гарасиме, сказав слабо Іван Ілїч.

Гарасим здрігнув, настрашившись очевидно, чи не провинуватив ся в чім і скорим рухом обернув до хорого своє сьвіже, добре, просте, молоде лице, що лиш зачинало поростати бородою.

— Що прикажете?

— Тобі, думаю, се неприємне? Вибачай, небоже. Я не можу.

— Бог з вами! — І Гарасим блиснув очима і вискалив свої молоді, білі зуби. — Чомуж не потрудити ся? Аджеж ви хора людина.

І він спритними, сильними руками зробив своє звичайне дїло і вийшов, ступаючи легко. А по пятьох мінутах ідучи так само легко вернув ся.

Іван Ілїч і дальше сидїв так само на кріслї.

— Гарасиме, — сказав він, коли той поставив чисту, обмиту посудину. — Будь ласкав, поможи менї, підійди сюди.

Гарасим наблизив ся. — Підведи мене! Менї важко самому, а Дмитра я вислав.

Гарасим наблизив ся так само легко, як ходив, обняв, зручно, мягко підвів і піддержав, другою рукою підтягнув штани і хотїв посадити. Та Іван Ілїч попросив, щоб завів його на софу. Гарасим без на-

туги, буцїм не надавлюючи, перевів його майже несучи до софи і посадив.

— Дякую, як ти зручно, гарно... все робиш.

Гарасим усьміхнув ся знов і хотїв вийти. Та Івану Ілїчу так було приємно з ним, що не хотїв його відпускати.

— Ось що, підсунь менї, прошу тебе, отсей стільчик. Нї, отой, під ноги. Менї лекше, коли в мене ноги висше.

Гарасим приніс стільчик, поставив не стукнувши, спустивши його нараз рівно до землї і підніс ноги Івана Ілїча на нього. Івану Ілїчу здавало ся, що йому лекше ставало тодї, коли Гарасим підносив високо його ноги.

— Менї лїпше, коли в мене ноги висше, — сказав Іван Ілїч. — Підложи менї отсю подушку.

Гарасим зробив і те. Знов підніс ноги і поставив. Знов Івану Ілїчу стало лекше, поки Гарасим тримав його ноги. Коли він опустив їх, йому видало ся гірше.

— Гарасиме, — сказав він йому, — ти тепер занятий?

— Зовсїм нї, — сказав Гарасим, що вивчив ся в міщан говорити з панами.

— Що маєш іще робити?

— Та що менї робити? Все поробив, лише дров наколоти на завтра.

— То потримай мені так ноги високо — можеш?

— Чому-ж би ні, можу. — Герасим підніс ноги висше. І Івану Ілїчу видало ся, що в тім положеню він не чує зовсім болю.

— А дрова якже?

— Будьте спокійні. Я вспію ще.

Іван Ілїч казав Гарасимови сїсти і тримати ноги і поговорив із ним. І дивне дїло, йому здавало ся, що йому лїпше, поки Гарасим держав його ноги.

Від того часу почав Іван Ілїч прикликати іноді Гарасима і казав йому тримати на плечах ноги і любив розмовляти з ним. Гарасим робив се легко, охочо, просто і з добротою, яка зворушувала Івана Ілїча. Здоровле, сила, бадьорість житя у всіх иньших людий разила Івана Ілїча; тільки сила і бадьорість житя в Гарасима не огірчувала, але успокоювала Івана Ілїча.

Головною му́кою Івана Ілїча була брехня, та з якоїсь причини всїми признана брехня, що він лише хорий, але не вмирає і що йому треба тільки бути спокійним та лїчити ся, а тодї буде все добре. Та він знав, що чого-б не робили, нїщо не буде з того, крім іще більше мучливих терпінь та смерти. І його мучила та брехня,

мучило те, що не хотїли признати ся до того, що всї знали і він знав, але хотїли брехати при ньому по причинї його страшного положеня і хотїли і примушували його самого брати участь у тій брехнї. Брехня, брехня, та поповнювана при ньому в передодень його смерти брехня, що мала звести сей страшний, урочистий акт його смерти на рівень усїх їх візит, занавіс, осетрини на обід... страшно мучила Івана Іліча. І дивне, що він часто, коли вони удавали при ньому свої штуки, був лише на волоску від того, аби крикнути до них: „Перестаньте брехати! І ви знаєте, і я знаю, що я вмираю, перестаньте отже по крайнїй мірі бодай брехати!“ Та нїколи не мав відваги зробити се. Він бачив, що страшний, страшенний акт його вмираня був зведений усїми близькими до степеня припадкової неприємности, по части неприличности (в родї тої, як поводять ся з чоловіком, що ввійшовши до гостинної, ширить від себе неприємний запах), зведений тою самою „приличністю“, якій він служив цїле своє житє. Лиш один Герасим розумів те положенє і жалував його. І через те Івану Іліїчу було добре тільки з Герасимом. Йому було приємно, коли Герасим иноді цїлі ночі держав його ноги і не хотів іти спати, говорячи:

„Будьте спокійні, Іване Ілїчу, я висплю ся ще“, або коли він нараз переходячи на „ти“, додавав: „Як би ти не хорий, а тож як не послужити?“ Одинокий Гарасим не брехав; по всьому було видно, що він одинокий розумів, у чому дїло, і не вважав потрібним скривати того, а по просту жалував висохлого слабого пана. Він навіть раз сказав просто, коли Іван Ілїч відсилав його:

— Всї будемо вмирати. Чому-ж не потрудити ся? — сказав він, висловляючи тим се, що йому не важкий його труд тому, що покладає його для вмираючого чоловіка і надїєть ся, що й для нього хтось у такий час понесе той самий труд.

Крім сеї брехнї або наслїдком її мучив ся Іван Ілїч іще страшно тим, що його не жалував нїхто так, як йому хотїло ся, щоби його жалували. Івану Ілїчу бажало ся більш усього деколи по довгих терпінях, хоч і як йому бувало стидно признавати ся до того — бажалось того, щоб його як хору дитину пожалував хтонебудь. Йому бажало ся, щоб його погладили, поцїлували, поплакали над ним, як гладять і потїшають дїтий. Він знав, що він поважна людина, що в нього сивина на бородї та що з сеї причини воно неможливе, але йому все таки бажало ся

того. І в зносинах із Гарасимом було щось близьке до того. І через те відношенє Гарасима тїшило його. Івану Ілїчу хочеть ся плакати, хочеть ся, щоб його гладили і плакали над ним, і ось приходить товариш, член Шебек, і намісь, щоби плакати та гладити ся, Іван Ілїч робить поважне, строге, глубоко замислене лице і по інерциї говорить свою думку про значінє касацийної постанови і вперто тримаєть ся при нїй. І отся брехня довкола нього і в ньому самім затроювала більш усього останнї днї житя Івана Ілїча.

VIII.

Був ранок. Тому був ранок, що Гарасим пішов, а прийшов льокай Петро: погасив сьвічки, відслонив одну занавісу і став потихенько спрятувати. Чи був ранок, чи вечір, чи пятниця, чи недїля — все одно — все було однаково: в'їдливий, нї на мить не втихаючий, дошкульний біль; сьвідомість житя, що все гибло, хоч зовсїм не уйшло; близька та все страшна, ненависна смерть, що була одинокою дїйсністю; і все та сама брехня. Які-ж тут днї, недїлї і години дня?

— Не прикажете чаю?

„Йому потрібний порядок, аби по ранках пани пили чай“, подумав він і сказав лише:

— Ні.

— Не бажаєте перейти на софу?

„Йому треба зробити порядок у кімнаті, а я стою на перешкоді, я нечистота, непорядок“, подумав він і сказав лише:

— Ні, дай менї спокій.

Льокай покрутив ся ще. Іван Ілїч протягнув руку. Петро підійшов услужливо.

— Що прикажете?

— Годинник.

Петро взяв годинник, що лежав під рукою, і подав.

— Пів до девятої. Там не встали?

— Ні. Володимир Іванович (се був син) пішли до ґімназиї, а Параскева Федорівна казали збудити себе, коли ви схочете. Прикажете?

— Ні, не треба. „Чи не спробувати-б чаю?“ подумав він.

— Так, чаю... принеси.

Петро пішов до дверий. Івану Ілїчу стало страшно лишати ся самому. „Чим би задержати його? Правда, лїк“. ...Петре, подай менї лїк. „Щож, може поможе ще й лїк. Він узяв ложку, випив.

„Нї, не поможе. Се все дурниця, обдурюванє“, подумав, скоро лише почув знайомий, нудний і безнадїйний смак. „Нї, вже не можу вірити. Але той біль, той біль пощо? Хоч би на хвильку притих“. І він застогнав. Петро вернув ся. — Нї, йди. Принеси чаю.

Петро пішов. Іван Ілїч оставши одиноким застогнав не стільки від болю, хоч і який він був страшний, скільки від нуди. Все одно й одно, все ті самі безконечні днї й ночи. Хоча-б скорше! Що, скорше? Смерть, темнота. Нї, нї. Все лїпше від смерти!

Коли Петро ввійшов із чайом на тацї, Іван Ілїч довго глядів на нього розсїяно, не розуміючи, хто він і чого хоче. Петро змішав ся від того погляду. І коли Петро змішав ся, Іван Ілїч прочумав ся.

— Так, — сказав він. — Чай, добре, постав. Лише поможи менї вмити ся і вбрати чисту сорочку.

І Іван Ілїч став умивати ся. Він із перервою вмив руки, лице, вичистив зуби, став зачісувати ся і глянув у зеркало. Йому стало лячно, особливо було лячно те, що волосє плоско притискало ся до блїдого чола.

Коли перемінювали сорочку, він знав, що йому буде ще страшнїйше, як

гляне на своє тіло і не дивив ся на себе. Та скінчилось усе. Він одяг халат, прикрив ся пледом і сів на крісло до чаю. Одну хвильку почував себе здоровим, та скоро лише почав пити чай, знов той самий смак, той самий біль. Він допив на силу і ляг простягнувши ноги. Він ляг і відправив Петра.

Все те саме. То блисне крапля надії, то збудить ся море розпуки, і все біль, усе біль, усе нудьга і все одно й те саме. Самому страшно нудно, хочеть ся прикликати кого небудь, але він наперед знає, що при других іще гірше. „Хоч би знов морфіни — забути би все! Я скажу йому, докторови, аби придумав іще щонебудь. Неможливо, неможливо так“.

Година, дві минають так. Та ось у передпокою дзвінок. Може доктор? Так, то доктор, сьвіжий, бадьорий, товстий, веселий, з тим виразом — що ось ви чогось там налякали ся, а ми зараз же вам усе наладимо. Доктор знає, що сей вислов не годить ся тут, але він надів його вже раз на все і не може здоймити, як чоловік, що рано надів фрак і поїхав на візити.

Доктор потирає руки бадьоро, весело.

— Я зимний. Мороз здоровий. Позвольте обігріти ся! — говорить він із таким акцентом, немов би тільки трошки

треба було почекати, поки він обігріеть ся, а коли обігріеть ся, то все виправить.

— Ну щож, як?

Іван Іліч почувае, що доктору хочеть ся сказати: „Як ся маете?“ — але й сам він чуе, що так не випадае говорити і говорить: „Як же ви провели ніч?“

Іван Іліч глядить на доктора з виразом запиту.

„Невже-ж ніколи не буде тобі стидно брехати?“ Але доктор не хоче запиту розуміти.

І Іван Іліч говорить:

— Завсїди так само страшно. Біль не проходить, не піддаеть ся. Хоча-б що небудь!

— Так, ось ви хорі все так. Ну, тепер мабуть я обігрів ся. Навіть педантна Параскева Федорівна не могла би нїчого замітити проти моеї температури. Ну, здорові були! — І доктор стискае руку.

І позбувшись усеї попередньої жартливости, доктор починае з серіозним видом дослїжувати хорого, пульс, температуру, і починаеть ся обстукуване, слухане.

Іван Іліч знае докладно і несумнївно, що все те дурниця, пусте обдурюване, та коли доктор приклякши витягаеть ся над

ним, прикладаючи ухо то висше, то низше, і робить над ним із поважною міною ріжні ґімнастичні еволюциї, Іван Іліч піддаєть ся тому так, як піддавав ся бувало бесїдам адвокатів тоді, коли знав уже дуже добре, що вони все брешуть і чому брешуть.

Доктор стоячи на колїнах на софі іще щось вистукував, коли в дверях зашуміло шовкове платє Параскеви Федорівни і почув ся докір Петрови, що її не повідомив про приїзд доктора.

Вона входить, цїлує чоловіка і зараз починає доказувати, що вона встала вже давно, та що лише завдяки непорозумінню її не було тут, коли приїхав доктор.

Іван Іліч глядить на неї, обдивляє її цїлу і ставить їй в докір і білість і пухкість і чистоту її рук, шиї, полиск її волося і блиск повних житя очий. Він ненавидить її всіми силами душі. І її дотик примушує його терпіти від приливу ненависти до неї.

Її відносини до нього і до його хороби тіж самі. Як доктор виробив собі відносини до хорих, яких він не міг уже змінити, так вона виробила собі погляд на нього — той, що він не робить того, що потрібне, і сам винен, і вона любовно

докоряє йому тим — і не могла змінити того погляду на нього.

— Таж він не слухає, не заживає на час. А головно, лягає так, що се певно йому шкідливе — ноги в гору.

Вона оповіла, як він каже Герасимови тримати собі ноги.

Доктор усьміхнув ся згірдливо-ласкаво: „Що-ж, мовляв, робити, ті хорі видумують інколи такі дурниці, — та їх можна простити“.

Коли скінчив ся огляд, доктор поглянув на годинник, а Параскева Федорівна заявила Івану Іль̀чу, що вже як він хоче, а вона запросила нині знаменитого доктора і вони разом із Михайлом Даниловичом (так називали звичайного доктора) оглянуть і скажуть.

— Ти не против ся вже, прошу тебе. Я роблю се для себе, — сказала вона іронїчно, даючи зрозуміти, що вона робить усе для нього і лише через те не дає йому права відмовити їй. Він мовчав і морщив ся. Він розумів, що та брехня, яка окружала його, так мішала ся, що вже трудно було що небудь розібрати.

Вона все робила над ним лише для себе і говорила йому, що вона робить для нього те, що на правду робила для себе, і говорила се як таку неправдоподібність,

що дійсно він мусїв розуміти се навпаки.

Дійсно, пів до дванацятої приїхав знаменитий доктор. Знов пішли слуханя і значучі розговори, при ньому і в другій кімнатї, про нирку, про слїпу кишку, і питаня і відповіди, з таким значучим видом, що знов намісь реального питаня про жите і смерть, яке стояло вже перед ним виключно, виступило питанє про нирку і слїпу кишку, які щось робили не так як слїд, за що на них ось-ось нападуть Михайло Данилович і знаменитість та примусять поправити ся.

Знаменитий доктор попрощав ся з серіозним, але не безнадїйним видом. І на несьміле питанє, яке звернув до нього Іван Ілїч із піднятими до нього очима, що блистїли страхом і надїєю, чи є можливість виздоровленя, відповів, що ручити не можна, але можливість є. Погляд надїї, з яким Іван Ілїч проводив доктора, був такий жалїсний, що Параскева Федорівна побачивши його навіть заплакала, виходячи з дверий кабінета, аби передати гонорар знаменитому докторови.

Під'єм духа, викликаний робленєм надїї з боку доктора, трівав не довго. Знов та сама кімната, ті самі образи, занавіси, тапети, склянки і те саме бо-

люче, терплюче тіло. І Іван Іліч почав стогнати; йому зробили вприскуване і він успокоїв ся.

Коли прочумав ся, стало смеркати ся — йому принесли обідати. Він з'їв із натугою бульону; і знов те саме, і знов друга ніч.

По обіді, о семій годині, ввійшла в його кімнату Параскева Федорівна, одягнена як на вечір, з товстими підтягненими грудьми і слідами пудру на лиці. Вона ще рано нагадувала йому про поїздку до театру. Приїхала Сара Бернар і в них була льожа, яку він і казав узяти. Тепер він забув про те й її одяг образив його. Та він заховав свою образу, коли згадав, що він сам наставав, аби купили льожу і їхали тому, що се для дітий педаґоґічна і естетична забавка.

Параскева Федорівна ввійшла вдоволена з себе, але буцїм винувата. Вона присїла, спитала про здоровлє, — він бачив, що лише тому, аби спитати, а не тому, аби знати, бо знала, що й довідуватись нема що, і почала говорити те, що було їй потрібне, що вона ні защо не поїхала би, але льожа взята і їдуть Елєн і донька, і Петрищів (слїдчий судя, жених доньки) і що неможливо пустити їх самих. А що їй так було би приємнїйше посидїти

з ним. Лиш аби він робив без неї по припису доктора.

— Тай Федор Дмитрієвич (жених) хотів увійти. Можна? І Лїза.

— Най увійдуть.

Увійшла донька, прибрана, з виде-кольтуваним молодим тїлом, тим тїлом, що примушувало його так страждати. А вона виставляла його. Сильна, здорова, очевидно закохана і обурена на хоробу, терпіня і смерть, що перешкоджували її щастю.

Ввійшов і Федір Дмитрієвич у фраку, в льоках à la Capoul, з довгою жилястою шиєю, обтягненою тїсно білим ковнїрцем, з великим білим передком сорочки і обтягненими сильними стегнами в вузких чорних штанах, з одною натягненою білою рукавичкою на руцї і з кляком.

За ним всунув ся незамітно і ґімназистик у новенькім мундурчику, сарака, в рукавичках і зі страшною синявою попід очи, якої значінє розумів Іван Іліч.

Він усе жалував сина. І лячний був його перестрашений та жалїсливий погляд. Івану Іліччу здавало ся, що крім Гарасима лише Володко розумів його і жалував.

Всї сїли, знов спитали про здоровлє. Настала мовчанка. Лїза спитала матїр про бінокль. Пішла суперечка між матїрю й донькою, хто де його задів. Зробило ся неприємно.

Федор Дмитрієвич спитав Івана Ілїча, чи він бачив Сару Бернар.

Іван Ілїч зразу не зрозумів того, про що його питали, а потім відповів: „Нї; а ви вже бачили?

— Бачив, в Adrienne Lecouvreur.

Параскева Федорівна сказала, що вона там особливо гарна. Донька заперечила. Почала ся розмова про артизм і реальність її гри, та сама розмова, що все буває однакова.

В серединї розмови Федор Дмитрієвич глипнув на Івана Ілїча і замовк. Другі глипнули також і замовкли. Іван Ілїч глядів перед себе блискучими очима, очевидно злоблячись на них. Треба було поправити се, але не можна було нїяк. Треба було як небудь перервати ту мовчанку. Нїхто не зважував ся і всїм ставало страшно, що нарушить ся як небудь чемна брехня і всїм стане ясно те, що є. Лїза зважила ся перша. Вона перервала мовчанку. Вона хотїла скрити те, чого всї зазнавали, та проговорила ся.

— Одначе коли їхати, то пора, — сказала вона глянувши на свій годинник, дарунок батька, і ледви замітно, значучо усьміхнула ся до жениха про щось відоме тільки їм та встала зашумівши платем.

Усї встали, попрощали ся і поїхали.

Коли вони вийшли, Івану Ілїчу показало ся, що йому лекше: брехнї не було — вона пішла з ними, але біль лишив ся. Вічно той сам біль, вічно той сам страх робив те, що нїщо не тяжше, нїщо не лекше. Все гірше.

Знов пішла хвиля за хвилею, година за годиною, все те саме, і все нема кінця і все страшнїйший неминучий кінець.

— Так, пришлїть Гарасима, — відповів він на запит Петра.

IX

Пізно в ночи вернула жінка. Вона ввійшла на пальцях, але він почув: отворив очи і поспішно замкнув їх назад. Вона хотїла відіслати Гарасима і сама сидїти з ним. Він отворив очи і сказав: „Нї. Йди.

— Ти дуже терпиш?

— Все одно.

— Зажий опіюма.

Він згодив ся і випив. Вона вийшла.

До третьої години він був у болючім забутю. Йому здавало ся, що його впихають із болем кудись у вузкий і глубокий чорний мішок, пропихають усе дальше, але не можуть просунути. І се страшне для нього діло сповнюєть ся з терпінєм. І він боїть ся і хоче туди провалити ся і бореть ся і помагає. Аж нараз він урвав ся і впав і прочумав ся. Все той самий Гарасим сидить у ногах на постели, дрімає спокійно, терпливо. А він лежить, поклавши йому на плечі вихудлі ноги в панчохах, і сьвічка та сама з абажуром і той сам переривний біль.

— Іди, Гарасиме, — прошепотів він.

— Нічого, посижу.

— Ні, йди.

Він здоймив ноги, ляг боком на руку і йому стало жаль себе. Він чекав лише того, щоби Гарасим вийшов до сусїдньої кімнати, і більше, не здержував себе та заплакав як дитина. Він плакав на свою безпомічність, на свою страшну одинокість, на лютість людий, на лютість Бога, на те, що нема Бога.

— На що Ти зробив усе те? На що привів мене сюди? За що, за що так страшно мучиш мене?

Він і не чекав відповіди і плакав над тим, що нема й не може бути відпо-

віди. Біль зміг ся на ново, але він не рушав ся, не кликав. Він говорив до себе: „Ну ще, ну бий! Але за що? Що я зробив Тобі? За що?“

Потім він затих, перестав не лише плакати, перестав дихати і цїлий став увагою, та буцїм прислухував ся не до голосу, що говорить звуками, але до голосу душі, до ходу гадок, що підоймали ся в ньому.

— Чого тобі треба? — було перше ясне понятє, що могло бути висловлене словами, яке він почув.

—Чого тобі треба? Чого тобі треба?— повторив він собі. — Чого? Не мучити ся. Жити, — відповів він.

І він знов віддав ся цїлий увазї, такій напруженій, що навіть біль не відтягав його від неї.

— Жити? Як жити? — спитав голос душі.

— Так жити, як жив перше — гарно, приємно. — „Як ти жив перше, гарно і приємно?“ спитав голос. І він почав в уяві перебирати найкращі хвилї приємного житя. Та дивне диво, всї ті найкращі хвилї приємного житя здавали ся тепер зовсїм не тим, чим здавали ся тодї. Всї — крім перших згадок із дитинства. Там, у дитинстві, було дїйсно щось таке при-

ємне, з чим можна би було жити, коли-б воно вернуло ся. Та того чоловіка, що зазнавав того приємного, вже не було; се була немов згадка про якогось иньшого.

Скоро лише починало ся те, чого результатом був теперішній він, Іван Ілїч, то всї буцїм то тодїшні радощі таяли тепер на його очах і переміняли ся в щось нікчемне і часто гидке.

І чим дальше від дитиньства, тим близше до дїйсности, тим нікчемнїйші і більше сумнївні були радощі. Починало ся воно з правничої школи. Там було ще дещо дїйсно гарне; там була радість, там була приязнь, там були надїї. Але в висших клясах були вже рідші ті гарні мінути. Потім у часї першої служби в ґубернатора знов появили ся гарненькі хвилї; все те змішало ся і ще меньше стало гарного. Дальше ще меньше гарного і чим дальше, тим меньше.

Женячка... так несподїване... і розчароване... і запах із жінчиного рота і похіть, удаване! І та мертва служба, і та журба про гроші, і так рік і два і десять і двацять — і все те саме. І чим дальше, тим мертвійше. Я йшов справдї рівномірно з гори, думаючи, що йду на гору. Так і було. В загальній опінії я йшов на гору,

і як раз на стільки уходило з під мене житє... І ось готово — вмирай!

Так щож се? Чому? Не може бути! Не може бути, аби таке безідейне, гидке було житє? А коли дійсно воно таке гидке і безідейне було, то по щож умирати і вмирати в муках? Щось воно не так.

Може я жив не так, як слід? приходило йому нараз у голову. Та якже не так, коли я робив усе як слід? говорив він собі і зараз же відганяв від себе оту одиноку розгадку цілої загадки житя й смерти, як щось зовсїм неможливе.

Чогож ти хочеш тепер? Жити? Як жити? Жити, як ти живеш у суді, коли судовий возьний кликне: „Суд іде!"... Суд іде, іде суд, повторив він собі. Ось і суд! Та я невинний! крикнув він зі злобою. За що? І він перестав плакати і обернувшись лицем до стїни почав думати все про одно і те саме: Чому, за що ввесь сей страх?

Та скільки він не думав, не знайшов відповіди. І коли йому приходила, як приходила часто, гадка про те, що все се походить звідти, що він жив не так, він зараз згадував цілу правильність свойого житя і відганяв ту дивну гадку.

X.

Минули ще дві неділї. Іван Іліч не вставав уже з софи. Він не хотів лежати в постелї і лежав на софі. І лежачи майже цілий час із лицем до стіни, він терпів самітно все ті самі невтишені муки і думав самітно все ту саму нерозвязану думу. Що се? Невже-ж воно правда, що смерть? І внутрішній голос відповідав йому: „Так, правда“. По щож ті муки? І голос відповідав: „А так, нї по що“. Дальше і поза тим не було нїчого.

Від самого початку хороби, від того часу, як Іван Іліч поїхав перший раз до доктора, його житє розділило ся на два супротивні настрої, що міняли один одного: то була розпука і вижиданє незрозумілої і страшної смерти, то була надія і цікавий нагляд за діяльністю його тіла, то мигала перед очима сама нирка або кишка, що відказала ся на час від виповнюваня своїх обовязків, то була одинока незрозуміла страшна смерть, від якої нїчим не можна спасти ся.

Сї два настрої міняли один одного від самого початку хороби; та чим дальше йшла хороба, тим більше сумнївні та фантастичні ставали мрії про нирку, а тим

реальнїйше виступала сьвідомість неминучої смерти.

Було досить згадати про те, чим він був три місяцї тому назад і те, чим він тепер; згадати, як рівномірно він ішов із гори, щоби знївечила ся всяка можливість надії.

В останнї часи тої самітности, в якій він був лежачи лицем до заплїчка софи, тої самітности посеред многолюдного гórода і своїх численних знайомих та родини, — самітности, від якої не могло бути нїде повнїйшої — нї на днї моря, нї в землї; в останнї часи тої страшної самітности жив Іван Ілїч лише мріями в минулім. Йому представляли ся один за одним малюнки того минулого. Починало ся все від найблизшого часу і зводило ся до найдальшого, до дитинства, і на нього задержувало ся. Згадавши про варені сливки, як йому поручили їсти нинї, Іван Ілїч згадував про вохкі, поморщені французькі черносливи в дитинстві, про окремий їх смак і про обильність слини, коли кусаючи їх доходив до кісточки, і рівночасно з тою згадкою смаку виринав цїлий ряд згадок із тих часів: нянька, брат, забавки. „Не треба про те... занадто болюче“, говорив собі Іван Ілїч і знов переносив ся в теперішність. Ґузик на заплїчку

софи і зморщки сафяну. „Сафян дорогий, нетривкий; зза нього була сварка. Але сафян був иньший і сварка иньша, коли ми подерли портфель у батька і нас покарали, а мама принесла тїсточка“. І знов думки зупиняли ся на дитинстві і знов було боляче Івану Ілїчу і він старав ся відігнати сї думки та думати про що иньше.

І знов тут же, разом із тим ходом згадок у нього в душі йшов иньший хід згадок про те, як дужшала і росла його хороба. Теж саме, чим дальше назад, тим більше було житя. Більше було й добра в житю і більше було самого житя. І одно і друге зливало ся разом. „Як муки йдуть усе гірше та гірше, так і цїле житє йшло все гірше та гірше“, думав він. Одна ясна точка там на задї, на початку житя, а потім усе чорнїйше й чорнїйше, усе бистрійше й бистрійше. „Відворотно пропорціонально до квадратів віддалень від смерти“, подумав Іван Ілїч. І отсей образ каміня, що летить у долину з більшаючою скорістю, запав йому в душу. Житє, ряд збільшуваних терпінь, летить усе бистрійше й бистрійше до кінця, до найстрашнїйшого терпіня. „Я лечу...“ Він дрожав, стрепенув ся, хотів спротивляти ся, та знав уже, що спротивляти ся не

можна, і знов очима, змученими від спозираня, що не могли одначе не глядїти на те, що було перед ним, глядів на заплїчок софи і чекав, чекав того страшного впадку, удару і знищеня. „Не можна спротивляти ся“, говорив сам собі. „Та хоч зрозуміти би, по що се? І того не можна. Можна-б було обяснити, коли-б я сказав, що я жив не так, як треба. Але того неможливо вже признати“, говорив він сам собі, згадуючи всю законність, правильність і приличність свойого житя. „Того не можна вже припустити“, говорив сам собі, всьміхаючись губами, буцїм то хто небудь міг бачити ту його усьмішку і міг дати обдурити себе нею. „Нема поясненя! Муки, смерть... По що?“

XI.

Минули так дві недїлї. Протягом їх зайшов також пожаданий для Івана Ілїча й його жінки випадок. Петрищів формально осьвідчив ся. Се стало ся вечером. Другого дня прийшла Параскева Федорівна до мужа, роздумуючи, як би його повідомити про пропозицию Федора Дмитрієвича, але тої самої ночи зайшла з Іваном Ілїчем нова переміна до гір-

шого. Параскева Федорівна застала його на тій самій софі, але в новім положеню. Він лежав горілиць, стогнав і глядів перед себе непорушним поглядом.

Вона почала говорити про ліки. Він перевів свій погляд на неї. Вона не договорила того, що зачала; така злоба власне до неї виявила ся в тім погляді.

— Христа ради, дай мені спокійно вмерти! — сказав він.

Вона хотіла виходити, але в тій хвилї ввійшла донька і підійшла поздоровити його. Він так само поглядів на доньку, як і на жінку, і на її питаня про здоровлє сказав їй сухо, що він швидко освободить їх усїх від себе. Обі замовкли, посиділи і вийшли.

— Чим же ми провинили ся? — сказала Ліза до матери. — Буцїм ми се зробили! Менї жаль тата, але за що він нас мучить?

У звичайну пору приїхав доктор. Іван Іліч відповідав „так, ні“, не спускаючи з нього злобного погляду, а вкінці сказав:

— Таж ви знаєте, що нічого не поможете, тому лишіть.

— Облекшити муки можемо, — сказав доктор.

— І того не можете; дайте спокій.

Доктор вийшов до гостинної і сказав Параскеві Федорівні, що дуже кепсько, та що лиш один опіюм може злагодити муки, які мусять бути страшенні.

Доктор говорив, що його фізичні муки страшні і се була правда; та страшнійші від його фізичних мук були моральні і в тім лежало головне терпінє.

Моральні його терпіня лежали в тім, що глядячи тої ночи на сонне, добродушне, з видатними вилицями лице Герасима, він впав нараз на думку: „А що, як і в самій річи цїле моє житє, сьвідоме житє, було не таке?“

Йому прийшло в голову, що те, що перше представляло ся йому цїлковитою неможливістю, те, що він прожив своє житє не так, як належало, що се могла бути правда. Йому прийшло на гадку, що ті його ледви замітні пориви до боротьби проти того, що вважало ся найвисше поставленими людьми за гарне, пориви ледви замітні, які він заразїсінько відганяв від себе, що вони властне й могли бути правдиві, а все иньше могло бути не таке. І його служба і його устрій житя і його родина і ті інтереси суспільства та служби, все те могло бути не таке. Він пробував боронити перед собою всего того.

І нараз почув цїлу слабість того, що боронить. І боронити не було чого.

„А коли се так“, сказав він собі, „і я ухожу з житя зі сьвідомістю того, що занапастив усе, що було менї дане та що його не можна поправити, тодї що?“ Він ляг горілиць і почав зовсїм на ново переглядати цїле своє житє. Коли ранком побачив льокая, потім жінку, потім доньку, потім доктора, кождий їх рух, кожде їх слово стверджувало йому страшливу правду, відкриту в ночи. Він бачив у них себе, все те, чим жив, і видїв ясно, що все те було не таке, що все те було страшним, величезним обдурюванєм, яке закривало й житє й смерть. Ся сьвідомість збільшила, вдесятерила його фізичні муки. Він стогнав і кидав ся шарпав на собі одежу. Йому здавало ся, що вона тисла й душила його. І за те він ненавидїв їх.

Йому дали значнїйшу дозу опіюма, він забув ся, але в часї обіду розпочало ся знов те саме. Він гонив усїх від себе і перевертав ся з місця на місце.

Жінка прийшла до нього і сказала:

— Жан, голубе, зроби се для мене (для мене?). Се не може пошкодити, а часто помагає. Що-ж, се нїчого. І здорові часто...

Він широко витріщив очи.

— Що? Запричащати ся? По що? Не треба. А зрештою...

Вона заплакала.

— Добре, мій друже? Я попрошу нашого, він такий любий.

— Прекрасно, дуже добре, промовив він.

Коли прийшов духовник і висповідав його, він змяк, почув немов полекшу від своїх сумнївів і наслідком того від мук, і на нього найшла хвиля надії. Він знов став думати про сліпу кишку і можливість її поправи. Він запричащав ся зі слїзми в очех.

Коли його уложили по причастю, йому стало легко на хвилю і знов появила ся надія на житє. Він почав думати про операцию, яку йому пропонували. „Жити, жити хочу“, говорив сам собі. Жінка прийшла поздоровити його; вона сказала звичайні слова і докинула:

— Правда, що тобі лїпше?

Він не глядючи на неї промовив:
— Так.

Її одіж, її фіґура, вираз її лиця, звук її голосу — все повторяло йому одно: „Не те. Все те, чим ти жив і живеш, — се брехня, обдурюванє, що скриває перед тобою житє й смерть“. І скоро лиш подумав се, розбудила ся його

ненависть і разом із нею фізичні люті терпіня, і з терпінями сьвідомість безвихідної, близької загибелї. Зайшло щось нове: почало сверлити і стріляти і здавлювати віддих.

Вираз його лиця, коли він промовив „так", був страшний.

Вимовивши те „так" і позираючи їй просто в лице, він обернув ся як на свою слабість незвичайно бистро виць і закричав:

— Вийдїть, вийдїть, полишіть мене!

XII.

Від тої хвилї розпочав ся той крик, що не вгавав три дни і був так страшний, що не можна було його слухати за подвійними дверми без ляку. В тій хвилї, як відповів жінцї, він зрозумів, що пропав, що нема повороту, що прийшов конець, цїлковитий конець, а сумнїв таки не порішений, таки остаєть ся сумнївом.

— У! уу! у! — кричав він на ріжні інтонациї. Він почав був кричати „не хочу" і так і не переставав кричати на букву „у".

Всї три дни, протягом яких не істнував для нього час, він кидав ся в тім чорнім мішку, в який вперла його невидима, непоборна сила. Він кидав ся, як кидаєть ся в руках ката засуджений на смерть, знаючи, що він не може спасти ся; і з кождою хвилею він почував, що не вважаючи на всї зусиля боротьби він близше і близше доходив до того, що його лякало. Він почував, що його мука і в тім, що він всовуєть ся в ту чорну дїру і ще більше в тім, що не може влїзти в неї. А не дає йому влїзти в неї сьвідомість того, що його житє було гарне. Оте оправдуванє власного житя звязувало його і не пускало його вперед і більш усього мучило його.

Нараз штовхнула його якась сила в груди, в бік, іще сильнїйше здавило йому віддих, він бовтнув у дїру і там на кінцї дїри щось засьвітило ся. З ним зробило ся те, що бувало з ним у зелїзничім ваґонї: думаєш, що їдеш наперед, а ти їдеш назад і нараз пізнаєш правдивий напрям,

— Так, усе було не таке, — сказав він собі, та воно нїчого. Можна, можна зробити „те“. А що-ж „те“? — спитав він себе і затих нагло.

Се було вкінції третього дня, на дві годині перед його смертю. В ту саму пору ґімназістик підкрав ся тихенько до батька і підійшов до його постелї. Конаючий все кричав розпучливо і кидав руками. Його рука попала на голову ґімназістика. Ґімназістик зловив її, притис до уст і заплакав.

В ту саму пору Іван Іліч провалив ся, побачив сьвітло і йому відкрило ся, що його житє було не таке, як треба, але що те можна направити. Він запитав себе: — Що-ж воно се „те“? — і затих надслухуючи. Тут він почув, що його руку хтось цілує. Він отворив очи і глянув на сина. Йому стало його жаль. Надійшла до нього жінка. Він глянув на неї. Вона гляділа на нього з отвореним ротом і з неотертими сльозами на носї і щоках, із виразом страшної розпуки. Йому стало її жаль.

— Так, я мучу їх, — подумав він. — Їм жаль, але їм буде лїпше, коли я — „умру“. Він хотїв сказати се, але не був у силї вимовити. — Зрештою чого говорити, треба зробити, — подумав він. Він показав жінцї поглядом на сина і сказав:

— Виведи... жаль... І тебе... — Він бажав сказати ще „прости“, але сказав „пропусти“ і не маючи вже сили попра-

вити ся, махнув рукою, знаючи, що той зрозуміє, кому треба.

І нараз показало ся йому ясно, що все те, що його мучило і не виходило, ось виходить усе нараз і з двох боків, з десятьох боків, зі всіх боків. — Жаль їх, треба зробити, аби їм не було боляче. Увільнити їх і самому увільнити ся від тих мук. Як гарно і як просто! — подумав він.

— А біль? — спитав він себе. — Йому куди? Ану, де ти, болю?

Він став прислухувати ся.

— А, ось він. Ну що-ж, най болить.

— А смерть? Де-ж вона?

Він шукав за давнїм страхом смерти, до якого звик, але не знаходив його. — Де вона? Яка смерть? Страху не було ніякого тому, що й смерти не було.

Намісь смерти було сьвітло.

— Так ось що! — промовив він нараз голосно. — Яка радість!

Для нього все те счинило ся в однїй хвилинї і значінє тої хвилини вже не зміняло ся. А для присутних тягла ся його аґонїя ще дві годинї. В його грудях щось клекотало, його знесилене тїло метало ся. Потім щораз рідші ставали клекіт та хрипіт.

— Конець! — сказав хтось над ним.

Він почув ті слова і повторив їх у своїй души.

— Скінчена смерть, — сказав він до себе. — Нема її більше.

Він втягнув у себе повітре, задержав ся в половині віддиху, простягнув ся і вмер.

Перекладено в Корфу, в січні 1903.

		кор.
Кобринська Н	Дух часу	1·60
Ковалів С.	Дезертир	1·60
»	» Громадські промисловці	1·60
Кониський О.	Молодий вік М. Одинця	2·00
Короленко В.	Судний день	1·20
»	» Ліс шумить	0·20
Костомарів М.	Письмо до редакції Колокола	0·20
Коцюбинський М.	В путах шайтана	1·60
»	» По людському	2·00
»	» Поєдинок	2·00
Кравченко В.	Буденне житє	2·00
Кримський А.	Пальмове гилля (3·00)	2·00
Куліш П.	Орися	0·06
Курцій Руф.	Фільотас	0·20
Левицький М.	Умова для селянських спілок	0·20
Лепкий Б.	З житя	1·20
Лукіянович Д.	За Кадильну	3·00
Люкіян.	Юпітер у клопотах	0.35
Мартович Л.	Нечитальник	1·60
Масарик Т.	Ідеали гуманности	0·35
Мирний П.	Лихі люди	1·40
»	» Морозенко	0·90
»	» Лови	0·06
»	» Лихий попутав	0·40
Міцкевич А.	До галицьких приятелів	0·45
Мопасан Ґ.	Дика пані	1·30
»	» Горля	1·30
Наумович В.	Величина звіздяного сьвіта	0·15
Олехнович В.	Раси Европи	0·70
Оркан В.	Скапаний сьвіт	1.00
Понтоппідан Г.	Із хат	1· 0
Пулюй І.	Непропаща сила	0·20
»	» Нові і перемінні звізди	0·15
Раковський І.	Вік нашої землї	0·10
»	» Вулькани	0·30
Сеньобо́ Ш.	Австрия в XIX ст.	0·80
Сроковський К.	Оповіданя	1·40
Степняк С.	Підземна Росия	3·00
Стефаник В.	Дорога	1·60
Стороженко О.	Марко проклятий	1·40
»	» Оповіданя, I.	0·20

		кор.
Тен Г. Фільософія штуки		1·00
Терлецький О. Москвофіли й й народовці	.	0·30
Тимченко Е. Калевала (переклад)		3·00
Толстой Л. Відроджене		3·60
» » Крайцерова соната		0·90
» » Смерть Івана Іліча	. . .	0·55
Томашівський С. Київська козаччина 1855 р.	.	0·10
Турґенєв І. Ася		0·40
Уайт Д. А. Розвій ґеоґрафічних поглядів	. .	0·30
» » » Розвій астрономічних поглядів	. .	0·45
Українка Л. Думи і мрії		1·60
Фльобер Ґ. Іродіяда		0·30
Флямаріон К Про небо		2·00
Франко І. Поеми		1·60
» » Полуйка		1·40
» » Коваль Бассім		1·60
» » Сім казок		1·40
» » Захар Беркут (1·60)		1·20
» » Шевченко в польській революц. леґенді	.	0·40
» » Украдене щастє		0·50
Чехов А. Каштанка		0·15
Шекспір У. (пер. Куліша). Гамлєт	. . .	1·80
» » Приборкана гоструха		1·40
» » Макбет		1·60
» » Коріолян		1·80
» » Юлій Цезар		1·60
» » Антоній і Клеопатра	. . .	1·80
» » Багато галасу з нечевля	. . .	1·60
» » Ромео і Джульєта		1·80
» » Король Лір		1·80
» » Міра за міру		1·40
Яцків М. В царстві сатани		1·40
» » Огні горять		2·50
Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії	. .	0·30

Ціна 55 сот.

